

**Історичний факультет
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Кафедра нової та новітньої історії зарубіжних країн**

За міжнародної участі

**Інститут історії імені А. А. Бакіханова
Національної академії наук Азербайджану**

За сприяння

Бакинський міжнародний центр мультикультуралізму

АЗЕРБАЙДЖАН КРІЗЬ ПРИЗМУ МИНУЛОГО Й СЬОГОДЕННЯ

Програма та матеріали
Міжнародної наукової конференції
(27 травня 2020 р.)

Київ-2020

УДК 94(327:479.24)
А35

*Друкується за ухвалою Вченої ради історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 10 від 31 березня 2020 р.)*

Азербайджан крізь призму минулого й сьогодення: Програма та
А35 матеріали Міжнародної наукової конференції / упоряд. доц. О. Р. Купчик.
– Київ: Логос, 2020. – 122 с. (укр. і рос. мовами).

Ця публікація постала як результат міжнародної наукової конференції «Азербайджан крізь призму минулого й сьогодення», яка відбулась 27 травня 2020 р. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Співорганізатором конференції виступив Інститут історії ім. А. А. Бакиханова НАН Азербайджану. Матеріали конференції містять дослідження українськими й азербайджанськими ученими історії Азербайджану, суспільно-політичних, соціально-економічних та культурних аспектів азербайджансько-українських відносин від найдавніших часів до сьогодення.

Для науковців, викладачів, аспірантів і студентів.

УДК 94(327:479.24)
А 35

© О. Р. Купчик, 2020
© Автори статей, 2020

**Організаційний комітет Міжнародної наукової конференції
«Азербайджан крізь призму минулого й сьогодення»**

Купчик О. Р., доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат історичних наук (відповідальний секретар);

Машевський О. П., завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор, доктор історичних наук (співголова оргкомітету);

Ніфталієв І. В., завідувач відділу історії Азербайджану радянського періоду, Інститут історії ім. А. Бакіханова, НАН Азербайджану, старший науковий співробітник, доктор філософії з історії;

Таран М. А., доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат історичних наук

27 травня 2020 р.

09.30 – 10.00: реєстрація учасників міжнародної наукової конференції
(ауд. 460)

10.00 – 10.10: Пленарне засідання (ауд. 460)

Вітальне слово заступника декана історичного факультету з наукової роботи та міжнародних зв'язків **КОВАЛЯ Андрія Павловича**

10.10 – 11.30: Наукова сесія 1 (ауд. 460)

11.30 – 11.50: Кава-брейк (ауд. 447)

11.50 – 13.10: Наукова сесія 2 (ауд. 460)

13.10 – 13.20: Перерва

13.20 – 14.40: Наукова сесія 3 (ауд. 460)
Підведення підсумків та вироблення рішення
міжнародної наукової конференції (ауд. 460)

Регламент роботи:

доповіді до 10 хв.
обговорення до 5 хв.

Модератор наукової сесії 1: завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, д. і. н., професор

МАШЕВСЬКИЙ Олег Петрович

Модератор наукової сесії 2: доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, к. і. н., доцент

КУПЧИК Олег Романович

Модератор наукової сесії 3: доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, к. і. н., доцент

ТАРАН Макар Анатолійович

Програма Міжнародної наукової конференції
«Азербайджан крізь призму минулого й сьогодення»

(ауд. 460)

Наукова сесія 1

ПИЛИПЧУК Ярослав Валентинович,

старший викладач кафедри історії та археології слов'ян, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова МОН України, кандидат історичних наук
«В тіні Ірану». Кавказька Албанія в IV ст. до н. е. – VI ст. н. е.

ВАСИЛЮК Оксана Дмитрівна,

старший науковий співробітник відділу Євразійського степу, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, кандидат історичних наук
Міграційні процеси в роботах Агатангела Кримського про Кавказьку Албанію

НІФТАЛІЄВ Ільгар Вахід оглу,

завідувач відділу історії Азербайджану радянського періоду, Інститут історії ім. А. А. Бакиханова, НАН Азербайджану, доцент, доктор філософії з історії (Баку, Азербайджанська республіка)

Переосмислення традиційних концепцій і стирання «білих п'ятен» в історії участі Азербайджану в Другій світовій війні

МАЛАШЕНКОВА Ольга Федорівна,

доцент кафедри міжнародних економічних відносин, Білоруський державний університет, доцент, кандидат економічних наук (Мінськ, Республіка Білорусь)
Економічна дипломатія Азербайджанської Республіки на початку XXI ст.

ЦВАТИЙ Вячеслав Григорович,

доцент кафедри історії світового українства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

Публічна дипломатія Азербайджанської Республіки в умовах поліцентричного світоустрою: інституціональний, зовнішньополітичний і діаспоральний дискурси

ПОДРЕЗ Юлія Вікторівна,

директор Інституту історії та філософії, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, доцент, кандидат історичних наук

Освітня політика й культурна дипломатія Азербайджанської Республіки в умовах глобалізації (2018–2020 рр.)

МАРЦИНЮК Марина Петрівна,

Головний консультант відділу соціальної політики, Національний інститут стратегічних досліджень, кандидат історичних наук

Міграційна політика Азербайджанської Республіки в умовах глобалізації: інституціональний і політико-регіональний аспекти

ПАПАДАКІ Ксенія,

доцент кафедри політичних та соціальних наук, Афінський університет, доцент, кандидат політичних наук (Афіни, Грецька Республіка)

Діаспоральна політика Азербайджанської Республіки в умовах глобалізації: інституціональний і політико-регіональний аспекти

ТЕРЕС Наталія Володимирівна,

доцент кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

Розвиток історико-культурного туризму в Азербайджані

ОЛЮНІНА Ірина Володимирівна,

доцент кафедри етнології, музеології та історії мистецтв, Білоруський державний університет, доцент, кандидат історичних наук (Мінськ, Республіка Білорусь)

Історико-культурний туризм та туристична індустрія Азербайджанської Республіки на початку ХХІ ст.: міжнародно-регіональний і національно-етнографічний дискурси

БЄЛОВА Габрієла,

декан історико-юридичного факультету, Південно-Західний університет «Неофіт Рильський», професор, кандидат юридичних наук (м. Благоевград, Республіка Болгарія)

Правове регулювання історико-культурного туризму в Азербайджанській Республіці: національне законодавство і законодавчий дискурс Європейського Союзу

Наукова сесія 2

ДАМІРОВ Алі-Іса Умуд-огли,

член Національної спілки журналістів України;

Відомі азербайджанці – студенти й випускники вузів Києва початку ХХ ст.

ЗУБ (РУДЕНКО) Наталія Миколаївна,

молодший науковий співробітник відділу Євразійського степу, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, кандидат історичних наук

Культурно-міграційний рух народів Південного Кавказу в Україні (1920-ті роки)

СУХОБОКОВА Ольга Олегівна,

доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат історичних наук

Діяльність української діаспори Азербайджану (1991–2020 рр.)

МАВРІНА Ольга Степанівна,

старший науковий співробітник відділу Євразійського степу, Інститут сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, кандидат історичних наук

Дослідження історії Азербайджану та азербайджансько-українських відносин в Інституті сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України (1991–2020 рр.)

ГАХРАМАНОВА Хатіра Джахангір кизи,

Науковий співробітник відділу Азербайджанської діаспори Інституту історії ім. А. А. Бакіханова НАН Азербайджану

Вплив азербайджансько-українських відносин на національну діаспору

ЛЮЛЬКА Віталій Анатолійович,

аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Міграція азербайджанців до України (1991–2020 рр.)

ГОНЧАРУК Марина Сергіївна,

член Бакинського міжнародного центру мультикультуралізму, бакалавр журналістики

Азербайджанський мультикультуралізм як фундаментальна концепція миру і толерантності

ПІДВОЙНИЙ Володимир Миколайович,

старший науковий співробітник відділу теорії та методології бібліотечної справи, Інститут бібліотекознавства, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, доцент, кандидат історичних наук

Концептуалізація Азербайджану на матеріалах бібліотеки-колекції А. Кримського: імагологічний аспект

КУПЧИК Яна Іванівна,

старший лаборант кафедри історії філософії, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

Олександр Іваницький як архітектор Баку

ШПАКОВСЬКИ Любов Володимирівна,

асистент кафедри історії мистецтв, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

Всеволод Зуммер як історик мистецтва Азербайджану

ДУДНІК Олександр Якович,

старший науковий співробітник відділу науково-бібліографічної інформації, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України, кандидат історичних наук

Витоки і причини міждержавних конфліктів на пострадянському просторі (на прикладі вірменсько-азербайджанського та російсько-українського)

ЯКОВЕНКО Наталія Леонідівна,

професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доктор історичних наук, професор

Муслім Магомаєв та Україна

КУПЧИК Олег Романович,

доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат історичних наук

Геноцид азербайджанського й українського народів: історичні паралелі

Наукова сесія 3

МАШЕВСЬКИЙ Олег Петрович,

завідувач кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, професор, доктор історичних наук «Азербайджанська політика» США (1993–2003 рр.)

ТАРАН Макар Анатолійович,

доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат історичних наук Політика КНР щодо Азербайджану (1993–2003 рр.)

ШЕВЧЕНКО Наталія Ігорівна,

доцент кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, доцент, кандидат історичних наук Відносини країн Південної Америки та Азербайджану (1993–2003 рр.)

ТЕОСА Валентина Василівна,

професор факультету міжнародних відносин, політичних та адміністративних наук, Молдавський державний університет, професор, доктор політичних наук (Кишинів, Республіка Молдова)

Республіка Молдова – Азербайджанська Республіка: особливості співпраці у форматі ГУАМ

СЕРГЕЄВА Анна Олександрівна,

аспірантка Київського національного університету імені Тараса Шевченка ГУАМ і політико-дипломатична діяльність Азербайджанської Республіки (2016–2020 рр.): інституціональний дискурс

БРИЧ Ярослав Ярославович,

студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 3-й рік навчання, ОП «Сходознавство», ОР «Бакалавр» Азербайджансько-турецькі відносини (1991–1993 рр.)

НАГЛЮКОВ Ігор Олександрович,

студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 1-й рік навчання, ОП «Американістика», ОР «Магістр» «Азербайджанська політика» США (1991–1993 рр.)

ЛУЦЕНКО Назарій Володимирович,

студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2-й рік навчання, ОП «Сходознавство», ОР «Магістр» Азербайджансько-іранські відносини (1993–2003 рр.)

ЖУКОВСЬКИЙ Іван Іванович,

студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 1-й рік навчання, ОП «Сходознавство», ОР «Магістр» Відносини арабських країн Близького Сходу та Азербайджану (1993–2003 рр.)

ТИМОФЄЄВА Валерія Ігорівна,

студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 3-й рік навчання, ОП «Сходознавство», ОР «Бакалавр»

Енергетична політика Азербайджану (1993–2003 рр.): історіографія проблеми

ДУБРОВЕЦЬ Олексій Сергійович,

студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 3-й рік навчання, ОП «Сходознавство», ОР «Бакалавр»

Відносини Азербайджанської Республіки та Держави Ізраїль (1993–2003 рр.)

КОРЧЕВИЙ Артем Григорович,

студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 3-й рік навчання, ОП «Сходознавство», ОР «Бакалавр»

Становлення інституту президентства в Азербайджані (1990–1993 рр.)

КРИСАК Катрина Олексіївна,

студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 4-й рік навчання, ОП «Сходознавство», ОР «Бакалавр»

Азербайджанський мультикультуралізм як фундаментальна концепція миру та толерантності

СТЕЦЕНКО Марина Володимирівна,

студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 4-й рік навчання, ОП «Сходознавство», ОР «Бакалавр»

Мультикультуралізм в Азербайджані

МУГУМОВ Ян Анатолійович,

студент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 1-й рік навчання, ОП «Сходознавство», ОР «Бакалавр»

Азербайджанські євреї як приклад азербайджанського мультикультуралізму

ВЕРБИЦЬКА Дар'я Юріївна,

студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 4-й рік навчання, ОП «Сходознавство», ОР «Бакалавр»

Мультикультуралізм і фешн-індустрія в Азербайджані

Матеріали Міжнародної наукової конференції
«Азербайджан крізь призму минулого й сьогодення»

Пилипчик Я. «В тени Ирана». Кавказская Албания в IV в. до н. э. – VI в. н. э.	11
Василюк О. Міграційні процеси в роботах Агатангела Кримського про Кавказьку Албанію	20
Купчик О., Дамиров А., Купчик Я. Известные азербайджанцы – студенты и выпускники киевских вузов начала XX века	30
Гахраманова Х. Вплив азербайджансько-українських відносин на національну діаспору	49
Купчик О. Геноцид украинского и азербайджанского народов: исторические параллели	56
Зуб (Руденко) Н. Культурно-міграційний рух народів Південного Кавказу в Україні (1920-ті роки)	63
Нифталиев И. Переосмысление традиционных концепций и стирание «белых пятен» в истории участия Азербайджана во Второй мировой войне	67
Дуднік О. Витоки і причини міждержавних конфліктів на пострадянському просторі (на прикладі вірменсько-азербайджанського та російсько-українського)	77
Терес Н. В. Розвиток історико-культурного туризму в Азербайджані	89
Гончарук М. Азербайджанський мультикультуралізм як фундаментальна концепція миру і толерантності	93
Крисак К. Азербайджанський мультикультуралізм як фундаментальна концепція миру та толерантності	97
Стеценко М. Мультикультуралізм в Азербайджане	100
Мугумов Я. Азербайджанские евреи, как пример азербайджанского мультикультуралізма	106
Вербицкая Д. Мультикультуралізм и фешн-индустрия в Азербайджане	115

«В тени Ирана». Кавказская Албания в IV в. до н. э. – VI в. н. э.

Одной из интереснейших тем истории Южного Кавказа является история Кавказской Албании. Ее история интересовала многих исследователей. Нужно выделить работы М. Шомон, В. Шнирельмана, К. Тревер, И. Семенова, А. Новосельцева, А. Казаряна, А. Акопяна, Г. Свазяна, М. Гаджиева, С. Касумовой, Т. Мамедова, Ф. Мамедовой, К. Алиева, К. Ворошила [4; 6; 7; 8; 9; 11; 12; 13; 16; 17; 5; 1; 15; 10; 3]. Заданием данной работы является исследование внешнеполитического положения Кавказской Албании в IV в. до н.э. – VI в. н.э.

Перед тем как изложить политическую историю Кавказской Албании в сасанидский период необходимо хотя бы краткой остановиться на вопросах исторической географии края. Мовсес Каланкватци упоминал, что Левобережная Албания делилась на гавары Кабала, Шеки, Камбисена, Эджери. В "Армянской географии" же упоминалось о одиннадцати областях Албании. Кабала, Шеки, Камбисена в христианский период существования представляли собой епископства. К Албании относились и области Лпиния и Чола, однако они долгое время сохраняли автономию и только в 488 г. н. э. окончательно вошли в состав Албании. В Чола в правление персидского шахиншаха Иездигерда II была возведена крепость, чтобы препятствовать вторжениям кочевников с севера. В Чоле, Албании и Лпинии проповедовал христианство Елисей в I-II вв. н.э. Употребление триады Чола, Албания, Лпиния вошло в титулы албанских католиков с 551 г. Мовсес Каганкватци рядом с лпинами локализовал чилбов. Лпины, как и албаны, оказывали помощь Сасанидам. Иногда лпины выступали на стороне албанов против персов. Лпины жили в районе рек Гирдыманчай и Ахсу, а чилбы – в районе рек Пирсагат, Козлучай и Чилькичай. Лпиния вошла в состав Албании во время марзбанства. Егише упоминал о сильном царстве чилбов. Область Камбисена была населена племенем эров. М. Гаджиев считает эров дагестанским народом. Д. Муслехишвили настаивает на картвелизации эров с середины I тыс. н. э. Ф. Мамедова считала эров аланами и указывала, что Камбисену населяли албаны, лпины, потомки скифов (шаки), а с VI в. и савиры. Сведения об Эджери в источниках крайне кратки. Касательно же Кабалы, то она была центром Албании и именно в ней находилась столица этого государства – Кабала. В Кабале обитали хечаматаки, ижимакки, гларуры и гаты. В районе Алазанской долины находилась область Шеки. Ее значение возросло значительно позже – в VII-VIII вв. Правобережная Албания делилась на наханги Арцах, Утик, Пайтаракан (Каспк армянских источников, Баласакан арабских и персидских источников), Сюник. Они были включены в Кавказскую Албанию сравнительно поздно – в 387 г. н. э. В области Пайтаракан по данным Мовсеса Каганкватци жили албаны, по данным Фавста Бузанда – каспии, по данным Мовсеса Хоренаци, Лазара Парпеци, Егише –

айнианы. Правители Пайтаракана поддерживали персов во время войн албанов с Эраншахром. Утик (греческий вариант Отена) был населен утиями, гаргарами и цавдейцами. Кроме коренного кавказоязычного населения там в Шакашене жили потомки саков (шаки), а в Гардмане – поселились персы Михраниды. В Утике находилось два епископства – Партавское и Гардманское. Гардман (как и весь Утик) вместе с Арцахом входил в состав Армении до 387 г. н. э. (то есть до времени раздела Армении между римлянами и персами). Арцах упоминался в античных источниках Орхистана. Сюник упоминался как Сисакан в персидских источниках, Мовсес Каганкватци упоминал край под названиями Сюник, Сисакан, Сюнистан. Сюник после раздела Армении входил в состав то Албании, то Атропатены. Степанос Сюнийский отмечал, что в Арцахе и Сюнике говорили на местных языках. Армянские исследователи Н. Адонц и С. Малхасянц отмечали обособленное положение Сюника и Арцаха от центральной Армении. В персидском источнике – надписи Шапура на Каба-и Зардушт Сюник отмечен как особая страна. По данным Мовсеса Хоренаци, Мовсеса Каганкватци и Степаноса Орбеляна охрану Чолы часто поручали сюникским правителям. Сюникские ишханы до 387 г. были армянскими бдешхами. Во время персидского марзбанства в Армении сюникские ишханы были марзбанами Армении и осуществляли контроль над Иберией. Сюнийский правитель в противостоянии византийцев и персов был на стороне последних. При разделении престола армянского католикоса в 571 г. Сюник перестал подчиняться Армении в церковном отношении и получал рукоположения от албанского католикоса. Западная граница Албании до 387 г. проходила по Куре и только после раздела Армении Утик, Сюник и Арцах вошли в состав Албании. Среди племен Кавказской Албании упоминались гаргареи, гелы, леги, мики. В состав Албании вероятно входили и ираноязычные маскуты, которые имели свое отдельное царство наподобие лпинов и чилбов. Г. Свазян утверждает, что Кура являлась южной границей Кавказской Албании и что в 50-60-х гг. IV в. албаны, выступая союзниками персов, в войне с армянами уже отторгали гавары Утик-Арандзнак, Шакашен и Гардман провинции Утик и гавар Кохт в Северном Арцахе. В 70-х гг. IV в. Мушег Мамиконян на некоторое время вернул отторгнутые земли Армении. Ф. Мамедова и К. Алиев же утверждают, что южной границей Албании был Аракс. При этом К. Алиев считал, что Кура стала границей Армении с Албанией только со II в. н. э. Г. Свазян опирается на античные источники (Страбон, Плутарх, Плиний Старший, Аппиан, Дион Кассий), а также на сведения Фавста Бузанда о Куре как границе между Арменией и Албанией. Его точку зрения разделяли А. Яновский, С. Юшков, А. Новосельцев, С. Еремян, Б. Улубабян, А. Акопян, В. Томашек. Нужно привести мнение К. Тревер, что граница между Арменией и Албанией по Куре возникла вследствие завоевательной политики армянского царя Арашеса в II в. до н. э., который отторг у албан Утик, Арцах, Пайтаракан и Шакашен. К. Тревер при этом опиралась на надежные данные Страбона об

завоевании этих земель армянами. Правобережная Албания на протяжении нескольких веков арменизировалась [3, с. 7-42; 8, с. 89-151; 13, с. 67; 12, с. 48-56; 5, с. 455-464; 12; 10, с. 10-18; 9, с. 244-307; 1, с. 56-95].

Вопрос албанского наследия приобрел важное политическое значение еще в советское время. Армянская и азербайджанская историографии оспаривали друг у друга албанское наследство. Азербайджанские авторы правильно указывали, что население Албании было связано в этническом отношении с народами Дагестана, однако пытались удревнить тюркское присутствие на Южном Кавказе. В свою очередь, армянские историки считали, что так называемые арцахский и сюникский языки были лишь говорами грабара (древнеармянского языка). Албанская монофизитская церковь была подчинена армянскому католикосу с VIII в. н. э., до того албанская церковь же была независимой церковью и конкурировала с армянской апостольской церковью. В Азербайджане создавался свой миф о Кавказской Албании. З. Буниятов и Ф. Мамедова утверждали, что оригиналы письменных памятников Кавказской Албании были выполнены на агванском языке, а до нас дошли только переводы на грабаре. Армянские авторы отмечали полиэтничность Кавказской Албании и то, что правобережье Куры стало называться Албанией только с IV в. н. э. Нужно, однако, отметить, что часть армянских ученых отказалась от позиции С. Еремяна про то, что правобережье Куры вошло в состав Армении лишь со II в. до н. э. и стали относить вхождение этих территорий со времен Ервандуни, то есть с VI в. до н. э. Б. Улубабян договорился до того, что утии были не просто рано арменизированы, а вообще чуть ли не являлись армянами. В Армении создали свой миф о Кавказской Албании. Нужно сказать, что в противовес радикалам П. Мурадян отстаивал тезис об арменизации кавказских албан. Он указывал, что с заселением территории Азербайджана тюрками албаны влились в состав единоверных им армян-монофизитов. От населения Кавказской Албании остались кавказоязычные удины. Армянских ревизионистов критиковал умеренный азербайджанский историк И. Алиев. Он признавал арменизацию албанов, но указывал, что грабар был книжным языком, а язык населения в быту мог быть иным. Н. Адонц, С. Кананян, А. Манандян, А. Мнацакян утверждали, что Утик, Гардамандзор, Арцах, Шакашен и Пайтарахан до IV в. н.э. не входили в состав Албании. Армянскую точку зрения поддерживал выдающийся немецкий востоковед Й. Маркварт. Нужно сказать, что украинский востоковед А. Крымский, русские историки К. Тревер и В. Минорский склонялись к другой точке зрения по которой указанные территории входили в состав Албании ранее IV в. н. э. Этого же мнения придерживались азербайджанские албановеды К. Алиев и В. Гукасян. С 387 г. Кавказская Албания была обширной страной, которая включала указанные выше области и ее южная граница простерлась до Аракса, о чем сообщали Фавст Бузанд, Мовсес Хоренаци, Мовсес Каланкватци, Анания

Ширакаци. Албания включала в свой состав Муганскую и Мильскую степь, а также Пайтаракан. На востоке Албанию ограничивало Каспийское море, а на севере Главный Кавказский хребет [15, с. 201-238; 7, с. 19-21; 8, с. 116-151; 9, с. 273-307; 1, с. 21-36].

Албанский союз племен сложился в IV в. до н. э. Впервые об албанах упоминал Арриан в связи с битвой при Гавгамелах. Албаны, как и шаки (шакашены), сражались в войсках персов. В более ранних источниках албанов не упоминают. Геродот знает каспиев. Страбон говорил о области Каспиана в Албании и указывал, что народ каспиев в его время исчез. По мнению К. Тревер каспии жили в Пайтаркане по соседству с утиями. Страбон и Плиний Старший помещали албанов рядом с кадусиями. Страбон также указывал на 26 племен албан. Во II в. до н. э. армянский царь Арташес I завоевал области, где обитали шаки, утии, гаргары. Поскольку албаны тогда были еще объединением разнородных племен и не организовались в единое царство, они не смогли оказать организованное сопротивление армянским агрессорам. Кура стала западной границей албанов. Албания торговала с парфянами и парфянские драхмы во II в. до н. э. вытеснили из этой страны все другие монеты. Кавказская Албания в I в. до н. э. балансировала между Римом и Парфией. Албаны и иберы (картлийцы) оказали помощь армянам в противостоянии царя Тиграна Великого с Лукуллом в 69 г. до н. э. В I в. до н. э. у албанов уже была царская власть и правящая династия. В 66 г. до н. э. в Армению вторгся Помпей. По данным Тита Ливия, Страбона, Плутарха, Диона Кассия, преследуя понтийского царя Митридата Евпатора он столкнулся с иберами и албанами, которых победил в битвах. Помпей вторгся в область Анахиты у Куры, которую можно отождествить с Гогареной. Царь албан Оройс заманивал римлян в западню и думал разбить римлян по частям. Два албанских отряда были разбиты и вынуждены отступить за Куру. После этого Помпей нанес поражение иберам и вошел в Колхиду. Однако албаны восстали в тылу у римлян. В 65-64 гг. до н. э. Помпей вторгся в Албанию. Албаны подготовились к вторжению и римлянам пришлось искать переправы через Куру. Обойдя укрепления албанов, он форсировал Куру и прошел без боя до реки Иоры. Оройс заманивал римлян вглубь своей страны в степь. Албаны встретили врага у реки Алазани. О битве сообщали Плутарх, Апиан, Дион Кассий, Юлий Фронтин. Евтропий указывал, что Помпей трижды побеждал албанов. В битве при Алазани погиб царевич Косис сын Оройса. После поражения Оройс отошел в горы у города Кабала. По данным Флора, Евтропия и Орозия римляне пошли на переговоры с албанским царем. Оройс прислал римлянам дары и заложников. После мира с Оройском римляне прошли Мингечаурскую переправу, Мильскую степь, Утик и страну каспиев. В триумфе Помпея в Риме приняли участие албанские заложники – сыновья Оройса. Через четыре года они были возвращены в Албанию. В 53 г. до н. э. поход Марка Лициния Красса обошел Албанию стороной, поскольку царь Армении

Артавазд не смог оказать помощь римлянам из-за вторжения врагов в свою страну. В 36 г. до н. э. Публий Кандидий Красс во время армянской кампании Антония дошел до Кавказских гор, победив иберов и албанов. Албанский царь Зобер старался помочь парфянам партизанскими действиями, но был разбит. В 56 г. н. э. Нерон планировал поход на Албанию, заключив союз с гирканцами против парфян. Римляне хотели взять под свой контроль Чола. По предположению К. Тревер и В. Левиатова один из римских отрядов, стоявших в Армении, оказался в Атропатене при помощи албан во второй половине I в. н. э. В 72-74 гг. н. э. аланы вторглись в Армению и Атропатену и удивительным образом Албания избежала опустошения. Вероятно в то время именно армяне и атропатенцы (у Иосифа Флавия последние названы мидянами) были врагами иберов, которые и пропустили аланов через Дарьяльский перевал. По словам Светония император Домициан оказал помощь парфянам против аланов. В 114-115 гг. римский император Траян вторгся в Парфию, занял Месопотамию и провозгласил Армению римской провинцией, таким образом римляне стали соседями албанов. По словам Евтропия и Феста Траян дал царя албанам, а иберы и колхи вступили в римское подданство. Однако римские завоевания на востоке были недолговечны и уже преемник Траяна Адриан восстановил в Армении династию Аршакуни. Следовательно и власть римлян в Албании была ликвидирована. В 135-136 гг. по призыву иберийского царя Фарасмана на Южный Кавказ вторглись аланы. По мнению Т. Момзена и К. Тревер от этого набега должна была пострадать Албания [13; 2, с. 9-13, 18].

Парфянское влияние на Южный Кавказ должны ослабить походы Септимия Севера и Каракалы в Иран и Армению. В 226 г. династию парфянских Аршакидов вследствие борьбы между Артабаном и Ардаширом сменила персидская династия Сасанидов из Истахра. Правители Албании, как и Иберии-Картли и Армении, не входили в двор Ардашира. При преемнике Ардашира Шапуре I в надписи на Каба-и Зардушт в Накш-и Рустаме эти страны уже упоминались среди его владений. Первой известной династией Кавказской Албании были арраншахи, которые принадлежали к местной аристократии, о чем свидетельствует их ономастикон, который был не-иранским и не-армянским. Армянский хронист X в. писал, что армянский царь Хосров I Аршакуни победил Ардашира призвав себе на помощь войска иберов, албанов, лпинов, чилбов. Поскольку хроника Ухтанеса поздняя, в ней есть ряд ошибок. Он упоминает как современника событий римского императора Филиппа Араба. Но Филипп был современником Шапура. Шахиншах Персии в то время добился ряда успехов. Римляне были вынуждены отказаться от власти над Меспотамией и Арменией. Поражение римлян должно было тяжело отразиться на их кавказских союзниках. Еще сложнее оно стало, когда в 260 г. император Валериан попал в плен к персам во время битвы под Эддесой. В письме армянского царя Артавазда V Шапуру I сказано, что шахиншах, взяв в плен римского

императора Валериана, сделал враждебными себе все страны. Под этими странами имелись в виду Иберия-Картли, Армения и Албания. По словам Юлия Капитолина Шапур отправил иберам и албанам письма с провозглашением своей победы над римлянами. Эти страны, в отличие от Армении, не приняли этих писем и отправили к римлянам посольства, обещая помочь им в деле освобождения императора. При преемниках Шапура Хормизде I и Варахране I власть персов над южным Кавказом ослабла. По словам Флавия Вописка армяне, картлийцы и албанцы придерживались в это время проримской ориентации [6, с. 31-33, 49-50; 13].

По мнению К. Тревер в I в. н. э. Аршакиды утвердились в Кавказской Албании. Ее точку зрения переняли К. Туманов и Ф. Мамедова. М. Гаджиев, как С. Еремян и И. Семенов, относил утверждение этой династии к IV в. н. э. Восшествие Аршакидов на албанский престол было связано с Нисибинским миром 298 г. между римлянами и персами. По нему династия Сасанидов отказывалась от притязаний на Южный Кавказ, а Армения и Иберия-Картли оказались под римским влиянием. По данным Мовсеса Каганкватци первыми царями из этой династии были Вачаган Храбрый (по М. Гаджиеву его правление датируется 300-336 гг.) и Ваче I (336-350 гг.). В 30-х гг. Санесан (Санатрук) вторгся в Армению. Мовсес Хоренаци сообщал же, что Санесан выступил вместе с албанскими нахарарами против армян. Фавст Бузанд сообщал данные о воцарении Санесана в Пайтаракане. Киракос Гандзакети же называл Санатрука правителем всей Албании, однако его воцарение связывал с волей Трдата. Мовсес Хоренаци указывал, что Санесан вторгся во главе кавказских племен в Армению по подстрекательству персидского шахиншаха. Мовсес Каганкватци говорил о Санесане как о бдешхе со стороны маскутов. Именно благодаря последнему хронисту в историографии долгое время доминировало мнение о том, что Санесан был маскутом. М. Гаджиев указывает, что утверждение о маскутской принадлежности Санесана не соответствуют действительности. Санесан происходил из династии Аршакуни провинции Пайтаракан. И. Семенов все таки придерживается мнения о существовании о маскутов династии Аршакуни во главе с Санесаном. Многие армянские ученые датируют события связанные с Санесаном 30-40-ми гг. IV в. Албаны в 313 г. приняли христианство. Царь Урнаир наделил церковь землями и даровал ей десятину с доходов. Часть населения Албании, однако, продолжала придерживаться зороастризма и язычества. Во внешней политике албаны были зависимы от персов. По данным Аммиана Марцеллина в 359 г. албанский царь Урнаир сопровождал персидского шахиншаха Шапура II и принимал участие на его стороне в битве с римлянами при Амиде. По данным Фавста Бузанда и Мовсеса Каганкватци в 371 г. он на стороне персов сражался в битве на Дзираваком поле против римлян и армян. Урнаир был ранен армянином Мушегом Мамиконяном. М. Гаджиев датирует правление Урнаира 350-375 гг. После Урнаира по данным

Мовсеса Каганкватци Албанией правили Вачаган II (375-385), Мерхаван (385-395), Сатой (395-405) и Асай (405-415). В правлении Мерхавана в состав Албании вошло правобережье Куры, которое Ф. Мамедова называет Правобережной Албанией [4, с. 68-72, 75; 8, с. 168-187; 13, с. 57-67; 16, р. 806-810; 9, с. 330-350; 13; 1, с. 96-114; 11, с. 170-188].

Одним из великих албанских царей был Есуаген (Асваген, 415-440), который реформировал албанское письмо и способствовал развитию албанской культуры. В его правление начали переводиться книги с сирийского и греческого языков на албанский. После Есуагена в 444 г. царем стал Ваче II (440-462). Он был сыном Есуагена и сестры персидского шахиншаха Иездегерда II. По приказу персов Ваче построил Партав и перенес столицу из Кабалы в Партав. Иездегерд использовал военные силы Картли, Армении и Албании против гуннов, которые угрожали Персии с севера. Шахиншах в странах Южного Кавказа старался насадить зороастризм и способствовать отречению от христианства. Ваче был вызван в Эраншахр и был принужден принять там зороастризм. Движение албанов против персов возглавили католикос и хазарпет страны. В Албании находились гарнизоны персов, но они были разбиты в битве при Халхале в 450 г. Албаны перебили гарнизон в Чола и отправили посланников к гуннам, которые обещали помощь восставшим, но так ее и не оказали. Куда тверже были связи с грузинами и армянами. Албаны поддерживали тесную связь с Варданом Мамиконяном, который в 451 г. сразился с персами на Арварайском поле и потерпел там поражение. Персидский шахиншах послал на Южный Кавказ войско Михр-Нерсеса и многие албанские вельможи, прельстясь дарами и боясь персов, перешли на сторону Эраншахра. Возвратившись из персидского плена в 457-463 гг. Ваче II возглавил новое восстание. Ему способствовала ситуация в Персии, где началась междуусобная борьба за власть. Об восстании албан сообщали хронисты Мовсес Каганкватци и Егише. По данным последнего албаны в 459 г. захватили Чола и вступили в союз с маскутами и правителями кавказских горцев против персов. В 462 г. на Албанию напали болгары-оногуры и борьба с ними продолжалась год. В 463 г. персы подавили албанское восстание и упразднили царскую власть. В Албанию был назначен наместник – марзбан. Однако в Албании вспыхнуло новое восстание, которое полыхало до 484 г. Восстание было общекавказским и в нем кроме албан принимали участие армяне и картлийцы. Ему способствовали поражения персов в войне с эфталитами на востоке. В войне с эфталитами в 484 г. погиб шахиншах Пероз и вместо него на престол взошел Валарш, который прекратил преследование христиан на Южном Кавказе. Персидские войска были выведены из региона. Согласно Нварсакского договора в Албании была восстановлена царская власть и свобода вероисповедания. В 485 г. царем был провозглашен Вачаган III, который способствовал укреплению монофизитского христианства как доминирующей религии. Он строил новые церкви и преследовал

зороастрийцев в своей стране. Он созвал Агуэнский собор на котором была утверждена Албанская церковь и церковные каноны. С приходом к власти в Эраншахре Хосрова I Албания снова стала вассалом персов и Албания вошла в Адарбадаганский куст (наместничество) Сасанидов, при этом сохраняя автономию [8, с. 187-195; 4, с. 72-75; 9, с. 330-357; 16, р. 806-810; 17, s. 16-17; 1, с. 113-124; 11, с. 188-219].

В 510 г. пресеклась династия Аршакидов. В конце VI – начале VII в. усилился род Михранидов из области Гардман края Утик. Сам род был персидского происхождения и истребил местную аристократию, которая была в крае до него. Гардман стал доменом Михранидов. Михраниды утвердили за собой титул князей (ишханов) Албании. Родоначальником династии был Михр, а его преемником Армаэль. После Армаэля правил Вард. Внук Михра Вардан, как и его дед, планомерно уничтожал местную аристократию. Михраниды оказывали помощь персам в борьбе с Византией. Кавказская Албания входила в Адурбадаганский куст, которым правил персидский марзбан. Как и другие кавказские владетели Михраниды подчинялись ему. В 552-553 гг. Кавказская Албания подверглась вторжению савиров. В 562 г. персидский шахиншах Хосров I, вернувшись из похода на византийцев, нанес поражение северным кочевникам. Во время персидско-византийской войны 571-591 гг. византийские войска вступили в Албанию и встретили там савир. Как только византийцы оставили Албанию, савиры перешли на сторону Эраншахра. По мирному договору 591 г. Кавказская Албания осталась в зоне влияния Эраншахра. Нужно сказать, что в сирийских житиях упоминался марзбан Грузии и Албании Пиран Гушнасп (в христианстве Грегор), который был замучен персами в 542 г. во время гонений на христиан [8, с. 195-198; 5, с. 455-464; 6, с. 52-53; 7, с. 357-359; 16, р. 806-810; 17, s. 17; 13; 11, с. 220-227, 230-237].

Таким образом мы пришли к следующим выводам. Племенной союз кавказских албан сложился в IV в. до н. э. В Кавказской Албании в I в. до н. э. сложилась царская власть и правящая династия арраншахов, которая выступала союзниками армян и парфян против римлян. Первые правители албан происходили из среды местной знати, которая возглавляла местные дагестаноязычные народы. Аршакиды пришли к власти в IV в. н. э. Династия Аршакидов в Кавказской Албании старалась проводить самостоятельную политику, но эта страна, как Армения и Картли, находилась в зависимости от Эраншахра Сасанидов. Аршакиды были вынуждены выставлять свои войска на помощь персам в войнах с римлянами и армянами. Попытки обращения албан в зороастризм приводили к восстаниям. Хотя они в конечном итоге были подавлены персами, но период марзбанства в албанских землях был непродолжительным и в 488 г. институт албанского царя пришлось восстановить. Аракс стал южной границей Кавказской Албании только с 387 г., до того границей была Кура. Распространение власти албан на Правобережье Куры можно датировать тем же временем. Династия

Михранидов была персидского происхождения и придерживалась четкого просасанидского курса.

Список использованных источников и литературы

1. Акопян А. А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках. – Ереван: АН АрмССР, 1987. – 304 с.
2. Алиев К. Античная Кавказская Албания. – Баку: Азенешр, 1992. – 238 с.
3. Гаджиев М. С. Лпиния (исторические факты, локализация, этническая принадлежность) // Дагестан в эпоху Великого переселения народов (этногенетические исследования). – Махачкала: Дагестанский научный центр Российской академии наук, 1998. С. 7-42.
4. Гаджиев М. С. Хронология Аршакидов Албании // *Albania Caucasica*. Вып 1. – М.: Институт востоковедения РАН, 2015. – С. 68-75.
5. Казарян А. Ю. Албания Кавказская // Православная энциклопедия. – Т. I. – М.: Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2000. – С. 455-464. – [Режим доступа]: <http://www.pravenc.ru/text/64030.html>. – [Дата доступа]: 01.03.2020.
6. Касумова С. Ю. Азербайджан в III-VII вв.: этно-культурная и социально-экономическая история. – Баку: Элм, 1993. – 140 с.
7. Мамедов Т. М. Кавказская Албания в IV-VII вв. – Баку: Маариф, 1993. – 216 с. – [Режим доступа]: https://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/T_Mamedov_Kavk_Albanija.pdf. – [Дата доступа]: 01.03.2020.
8. Мамедова Ф. Политическая история и историческая география Кавказской Албании (III в. до н. э. – VIII в. н. э.). – Баку: Элм, 1986. – 284 с.
9. Мамедова Ф. Кавказская албания и албаны. – Баку: Цика, 2005. – 798 с.
10. Новосельцев А. П. К вопросу о политической границе Армении и Кавказской Албании в античный период // *Кавказ и Византия*. – Ереван: Наука, 1979. – С. 10-18.
11. Свазян Г. С. История страны Алуанк (с древнейших времен до VIII в.). – Ереван: Институт истории Национальной академии наук Республики Армения, 2008. – 301 с.
12. Свазян Г. С. Снова о южной границе Кавказской Албании (I в. до н.э. – V в. н. э.) // *Albania Caucasica*. – Вып 1. – М.: Институт востоковедения РАН, 2015. – С. 48-56.
13. Семенов И. Г. О времени воцарения в Кавказой Албании Аршакидской династии // *Albania Caucasica*. – Вып 1. – М.: Институт востоковедения РАН, 2015. – С. 57-67.
14. Тревер К. В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н. э. – VII в. н.э. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1959. – 391 с. – [Режим доступа]: <https://www.bulgari-istoria->

- 2010.com/booksRu/K_Trever_Kawk_Albanija.pdf. – [Дата доступу]: 01.03.2020.
15. Шнирельман В. А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье. – М.: ИКЦ «Академкнига», 2003. – 591 с.
  16. Chaumont M. L. Albania // Encyclopædia Iranica. – Vol. I/8. – 1985. – pp. 806-810. – [Режим доступу]: <http://www.iranicaonline.org/articles/albania-iranian-aran-arm>. – [Дата доступу]: 01.03.2020.
  17. Voroşil Q. Qafqaz Albaniyası (tarixi-filoloji etüdlər). – Bakı: Öyrətmən, 1993. – 108 səh.

Оксана Василюк (Київ, Україна)

Міграційні процеси в роботах Агатангела Кримського про Кавказьку Албанію

Якщо згадати теорію, то міграція (*migratio*) в перекладі з латини означає переміщення, переселення. Міграція населення — це складний соціально-демографічний процес, що кваліфікується залежністю від різних умов, існуючих навколо людини. Неможливо уявити його й без величезних соціокультурних змін, характеризуючих міграцію як багат шаровий складний всебічний соціальний процес.

З давніх-давен територія Євразії взагалі, й Азербайджану зокрема, була ареною міграційних процесів. Хто тільки не мандрував її сучасними просторами. Кожен з них приніс щось нове на землю, що тимчасово, чи назавжди стала для них батьківщиною.

Відомий український сходознавець Агатангел Кримський значну увагу приділяв міграційним процесам на просторах Євразії. Тому його наукові роботи є безсумнівним фундаментом для подальших досліджень. Без досконалого вивчення наукового спадку вченого неможливо уявити комплексну роботу над темою, простежити його погляди на міграційні та соціокультурні процеси на просторах Євразії від античності до ХХ ст.

Період першої половини 30-х рр. ХХ ст. був дуже непротим в житті славетного академіка Агатангела Юхимовича Кримського. Його – неодмінного секретаря ВУАН, керівника її Першого відділу та багатьох наукових установ, поступово почали знімати майже з усіх посад, відстороняти від роботи, виключати зі звичного середовища. Заарештували багатьох його колег та близьких. Агатангел Юхимович переїздить до Звенигородки, де нарешті має можливість плідно працювати, завершуючи наукові праці. Як пише Кримський в своїй автобіографії: “Віддалившись од усякої адміністративної діяльності і одпочивши, я зміг оддатися, в міру своїх старечих сил і своєї півсліпоти самій одній науковій праці” [ІР НБУВ, І 22404, 8]. Хоча не все так просто. Як пише він академіку І. Крачковському 3 січня 1935 р.: “...прибавилось особое нелюдимое настроение, вызванное, по-видимому в особенности

систематическим полуголодным или вовсе голодным состоянием” [Переписка... 1997, 212]. На щастя, у Звенигородці Кримський мав дублікати великої частини своєї бібліотеки, тож не відчував браку літератури для роботи. І це дуже відчувається коли читаєш його статті “Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала]” та “Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки”, що були опубліковані відповідно у збірниках на пошану С.Ф. Ольденбурга (1934) та М.Я. Марра (1938). Взагалі ці дві статті єдині, які вдалося тоді опублікувати з великої праці “История кавказского Азербайджана, начиная эпохой клинописных времен и кончая эпохой иранских шахов Сефевидов”. На жаль, нам невідомо, чи закінчив він над нею працювати (хоча в одній з автобіографій зазначає, що рукопис дописано), бо збереглися лише окремі фрагменти, що знаходяться в ІР НБУВ. Вірогідно, що машинопис “Історія кавказького Азербайджану” це частина тієї ж праці, тільки українською мовою (в той час Кримський часто писав свої роботи двома мовами). А початок статті про Кабалу чомусь знаходимо в справі “Азербайджанская литература”. Тож можна сподіватися, що якщо праця була завершена, вона буде знайдена, досліджена, оприлюднена. А наразі, ми спочатку докладно розберемо дві існуючі публікації, а потім рукописи.

Так “Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала]” починаються географічним описом. Кримський пише: “Если мы с Северного Кавказа, через Дербендский проход (по старинному Чорский, или Каспийские ворота) перевалим в прикаспийское Закавказье, то мы попадаем в тот богатый природными дарами край, который раскинулся в нижнем бассейне р. Куры по обоим ее берегам и разделяется рекою на две половины: левобережную и правобережную... Этот закавказский край, лежащий между Грузией и Каспием, левобережье – с границами до бурных морских волн, правобережье – до русла р. Аракса... назывался в греко-римские времена Албания” [Страницы... 1934, 289–291]. Агатангел Юхимович перелічує з короткою характеристикою найважливіші міста Албанії – Кабала, Шекі (Нуха), Шемаха, Ширван, Куба, Дербенд, Баку, Партав (Барда), Гянджа, Шуша, Пайтакаран (Бейлекан). І додає “Проследить хотя бы в самых общих чертах или вехах историю названного десятка городов – это значит вкратце дать все существенное из общей истории обоих берегов Албании, или, по-нынешнему, кавказского Азербайджана”. Далі він пише, що обмежений обсягом ювілейної статті, зупиниться тільки на історії Кабали та Шекі, звідки почалася найдавніша історія Албанії, бо вважає, що дослідженню Кабали не було приділено належної уваги істориками. І навіть в славнозвісній “Enzyklopädie des Islām” відсутня стаття про Кабалу. Принагідно зазначимо, що стаття в збірнику на пошану академіка Ольденбурга обмежується тільки дослідженням Кабали, а опис міста Шекі надруковано вже в більш пізньому збірнику на пошану відомого

кавказознавця академіка Марра. Вірогідно, обсяг першого видання не дозволив опублікувати весь матеріал, бо в ньому подані статті аж 48 авторів. Про те, що розвідки про міста Кабалу та Шекі були одним цілим вказує не тільки значна кількість посилань на першу публікацію в другій, а й те, що перша стаття ніби просто обривається, а загальний висновок зроблено вже в кінці другої.

Свою розвідку Агатангел Юхимович продовжує дослідженням приблизного місця знаходження Кабали, оскільки де вона точно розташовувалася наразі відомо не було. Він аналізує античні джерела, в яких згадується назва “Cabalasa”. Це, насамперед, праці істориків які описували похід Помпея 66–65 рр. до н.е. – грека Теофана Мітиленського та римлянина Варрона (про першого згадує Страбон у своїй „Географії”). Але вперше „Cabalasa” зустрічається вже у Плінія, який посилається на Варрона. Пліній пише, що Кабала – це найважливіше місто Албанії. Птолемей (спираючись на більш раннього Марина Тирського) згадує столичне місто Хабала (Qabala). Тобто, зазначає Кримський, на I ст. Кабала була великим столичним містом для династії албанських аршакидів. Заміна аршакидів сасанідами на престолі не призвела до зміни статусу Кабали, навпаки – збільшилися її володіння. а в IV ст. при шаху Урнайрі тут було засновано кафедру єпископа, бо населення було християнами. І тільки в V ст., при перському шаху Фірузі, Кабала припинила бути столицею, не позбавившись, однак, значення важливого оборонного міста. Тут оселилися східні хозари – сабіри, які вважалися хоробрими воїнами і захищали цей регіон від нападів візантійців, аварів та інших загарбників. Кримський пише, що хоча документальних підтверджень цьому немає, околиці Кабали були місцем зосередження шахської албанської Хозарії. На доказ цього він наводить такий аргумент – коли в 625–628 рр. сталася навала на Албанію предкавказьких хозарів, що діяли на підтримку візантійського імператора Гераклія проти шаха Хосрова II Первіза, предкавказькі хозари оселилися саме в Кабалі, де вже були поселення їх земляків-сабірів. На час завоювання цих земель арабами місто вже було відоме під подвійною назвою “Кабала-Хозари”. Агатангел Юхимович вважає, що при цих хозарах, союзниках Візантії, християнство в Кабалі відірвалося від догматів албано-вірменських і стало православно-візантійським. Далі Кримський пише, що біля 737 р. Кабала була завойована арабами і віднесена ними до вірменського намісництва, через що втратила своє адміністративне значення. Він простежує історію міста в наступні століття, в які Кабала залишилася багатою та квітучою, незважаючи на періодичні напади сельджуків, грузинів царя Давида II, полчищ монголо-татар Чингіз-хана. Трагічним для Кабали став кінець XIV ст., коли на ці землі прийшли орди Тимура. Після цієї навали Кабала вже не змогла піднятися і нині, як зазначає Кримський, “трудно определить в точности даже самое место где некогда стояла славная старейшая первопрестольная столица Албании” [Страницы... 1934, 303]. Далі Агатангел Юхимович робить докладний аналіз версій

щодо місцезнаходження Кабали. Він критично ставиться до припущень Г. Лестренджа, С. Такайшвілі, М. Караулова, і навіть Б. Дорна. Хоча в дечому погоджується з висловлюваннями останнього в книзі “Каспій”, зважаючи на ті джерела, якими користувався Б. Дорн. До речі, в наші дні її місцезнаходження відоме, бо археологи знайшли залишки міста в Габалинському районі Азербайджану.

“Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки” теж починаються географічним описом. Кримський вказує, що місто Шеки межує на сході із землями Кабали, а на заході – з Кахетією, і нині називається Нуха (з 1968 – знов Шеки). Вірогідно, історія поселення розпочалася зі стародавнього албанського святилища Місяця. Страбон зазначає, що це було досить велелюдне місто, в якому головою був жрець. І хоча Страбон назву міста не вказує, з великою долею впевненості можна припустити, що це і було Шеки.

Вже у IV ст., коли при династії албанських аркашидів в цій місцевості розповсюдилося християнство, в Шеки теж було засновано єпископську кафедру. Після переходу управління до шахів-сасанідів, які багато уваги приділяли укріпленню міст лівобережної Албанії, місто теж значно посилило свою обороноздатність. Для захисту від вторгнення хозар Хосров I Ануширван навіть укріпив сусідній прохід в горах, створивши так звану „Шекінську браму”. Але місто все ж постраждало від хозарів у кінці 620-х рр. В VIII ст. сюди прийшли арабські халіфи, але населення залишалося християнським.

Кримський зазначає, що новий етап почався в історії міста на початку IX ст., коли всі чоловіки династії місцевих правителів міхрідів (нащадків Джеваншира) були вбиті сусіднім правителем Сахлем (Пилипом) та його сином Адером-Несре. Останні підтримали ватажка повстанців Бабека в боротьбі проти халіфату, але потім підступно зрадили його. Хоча це не вберегло їх від полону на довгі роки. Таким чином існування албанського царства припинилося на три десятиліття. Тільки онук Сахля Григор Хаммам знов поновив його біля 885 р., приєднавши навіть сусідню Санарію. При нащадках Григора Хаммама аран-шахство кілька разів розпадається та знов об'єднується. Тут знаходять притулок позбавлені арабами престолу правителі Ширвану, Хосрану та Лірану. Кримський робить припущення, що це дозволило їм зберегтися, і коли в XI ст. з'явилася нагода звільнитися від арабів на престолі поновилася стара перська династія (хоча сучасні дослідники це не підтверджують).

Коли імперія сельджуків підкорила Закавказзя, становище Шеки, як і Кабали майже не змінилося, вони просто платили данину, не змінюючи форму управління. В XII ст. сусідня Грузія відібрала Шеки і Кабалу у сельджуків. Потім був короткий період влади над містами Харезм-шаха. І почалося двохсотлітнє панування монголів. Оскільки правитель Шеки мійже не чинив спротив військам Тимура, місто не зазнало таких руйнувань як сусідня Кабала. Далі Кримський зазначає, що “задача... нашей статьи состояла в сильном установлении фактов лишь того

періода в історії Шеки, котрий даже с чисто зовнішньої сторони часто являється совсем темним” [Страницы... 1938, 384]. І додає, що про подальшу долю Шеки написати статтю вже не так важко з огляду на значну кількість документального фактичного матеріалу.

Взагалі вражає та кількість джерел, якими користувався Агатангел Юхимович. Найцінніші відомості він здобув з “Географій”, “Історій”, “Біографій” Страбона, Птолемея, Істахрія, ібн-Хаукаля, Якута, Плінія, Плутарха, Хамдаллаха Мостофія Казвинського, Мойсея Каганкатваці, Мойсея Хоренського, Табарія, Лжебальхія Мокаддасія, Прокопія, Балазорія, Масудія, ібн-аль-Факиха Хамаданського, Фавста Візантійського, Феофана Візантійського, Гефонда, ібн-Арабшаха, Якубія, ібн-Хордадбаха, Кіракоса Гандзакеці, Товми Арцруні, Нізама ад-Діна Шамі, а також літопису “Картліс Цховреба”. Тільки людина масштабу Кримського, його ерудиції та знань могла опанувати такий масив відомостей й виокремити з нього головне.

По тим рукописам, що зберігаються в ІР НБУВ ми можемо простежити “творчу кухню” науковця. З його чернеток ясно видно, скільки разів він перечитував, доповнював та правив вже написане (бо користувався різними чорнилами). Уточнював дати, імена, події, порівнював відомості різних джерел. Є кілька досить завершених фрагментів, вірогідно підготовлених для передруку машиністкою, в яких досліджується історія й інших міст, хоча часто в них немає початку й кінця. Але з цих даних можна більш-менш чітко виокремити відомості та описи ще деяких міст, зокрема Ширвана, Барди, Лірана, Гянджи, Баку. Вони дуже цікаві для нас, бо теж мають багато посилань на джерела.

Так, Кримський пише, що релігія в Ширвані в X ст., хоча самі ширваншахи були мусульманами, залишалася в значній мірі ще християнська, а мусульмани складали значну меншість населення. І приводить свідчення арабського джерела, що коли руси у 944 р. захопили арранську Барду, то заспокоювали місцевих жителів словами: “нема в нас з вами суперечності про віру”. Разом з давньою вірою легше заховувалась й давня місцева мова “арранська”, як каже про це приміром ібн-Хаукаль (бл. 976 р.). До речі, в своїй невеликій рукописній нотатці “Албанский язык” Агатангел Юхимович зазначає, що в одному вірменському рукописі 1535 р. наведено 21 літеру албанського алфавіту, і додає “чи точно? Хто може сказати! Вони своїми обрисами сильно скидаються на вірменське й грузинське письмо,.. – річ природна, коли автор усіх трьох альфаветів був один і той самий св. Маштоц” [I 25656, 1]. Згадує статтю Карамянца, де подано й факсиміле тих літер, й дані про історію всіх трьох алфавітів. А в описі про Ширван далі пише, що діловою письмовою мовою правителів була вже спільно мусульманська – арабська. Література, писана арабською, яка в цей час досягла свого розквіту, теж не могла не справляти тут свого культурного мусульманського впливу. В сусідніх перських країнах процвітала тоді вже й новоперська література, чисто

мусульманська, і дивно було б якби вона вже й тоді не заходила і до Ширвану.

Др. пол. XI ст. для всієї Передньої Азії був часом великої імперії тюрків-сельджуків. Закавказзя теж підкорилося їм. Спочатку Арран з Гянджою залишалися під владою шедуадідів, а Ширван – за ширваншахами. Але султан Мелікшах (1072–1092), захопивши Гянджу (1088), віддав її в управління своєму синві Мохаммеду й, таким чином, приєднав Арран до сельджукської імперії, а Ширван зберіг деяку самостійність. Взагалі ширваншахи продовжували носити старонаціональні перські імена, позичені з “Шах-наме” – Феріборз, Менучигр, Аферідун, Ехситан та ін.)

У XII ст., хоча Ширван зі своєю столицею Шемахою не переставав вважатися васальною землею сельджуків, фактичним сюзереном була Грузія. Цар Давид II Відбудовник навіть віддав свою дочку заміж за Менучигра II. А грузинські царі називали себе ширваншахами. Менучигр ж носив почесний титул “хакан”. Тому його придворний поет називав себе Хаканій (1106–1199). Двір був осередком красного письменства і при наступнику Ехситані I (бл. 1149–1194), окрім Хаканія у Ширвані жив відомий “віршопис-астролог” Фелекій. А гянджинець Нізамі присвятив Ехситану свою поему “Лейла та Меджнун” (1188). Творчість ж Хаканія є для нас цінним історичним матеріалом, бо в його одах містяться згадки про ті чи інші політичні події, вторгнення хозар 1170 р. з боку Дербенду та ін.

Якщо стосунки з іракськими сельджуками були досить приязні, то з їх наступниками, азербайджанськими атабеками, вони погіршилися, останні навіть захопили Шемаху. Тоді Ехситан I почав розбудовувати Баку як нову столицю. Взагалі Баку, з його нафтовими джерелами, згадується ще в ранніх арабських джерелах IX–X ст. А що Ехситан будував більше – розкішні шахські палати чи дбав про обороноздатність міста, нам невідомо, зазначає Кримський, але з тих часів ще зберіглася “Киз каласи” (“Дівоча вежа”). Коли атабек Кизил-Арслан загинув, Шемаху повернули ширваншахам. В подальші роки в містах велися великі будівництва, зокрема мечетей, шахських палат в бакинському кремлі. Ні війська Чингізхана, ні Тохтамиша, ні Тимура не змогли зруйнувати цю державу, хоча й підкорювали її. Мандрівники XV ст. Амвросій Кантаріні та Афанасій Нікітін описували Ширван як дуже багатий край. Це був час відносного спокою та торгово-економічного розквіту. І тільки війська володарів нової Персії зайняли Ширван у 1538 р. і поклали край ширванській династії. Він став перською провінцією під управлінням намісників.

Кримський пише, що ще з одного великого міста – Барди через Шемаху йшов торговий шлях до каспійського Дербенду, а був ще й шлях із Барди до Чорного моря крізь Вірменію до малоазійського Трапезунту. Агатангел Юхимович описує набіги русів на це місто. Найдавніший грабіжницький похід норманів-русів на краї Надкаспійщини відбувся ще в IX ст. (після 880 р.). Наступний (з відомих) у 912–914 рр., але він був не

дуже вдалий, бо хоча Барду захопили та пограбували, але на зворотному шляху спочатку хозари забрали половину здобичі, а потім мордвини та волзькі булгари її залишки. У 943–944 рр. пірати-руси знов з'явилися з човнами на Каспії. Барда тоді в очах Макадасія була „кавказьким Багдадом”, а ібн-Хаукаль називав її „матір'ю міст аранських”. Там процвітали шовкове виробництво, виноградарство, вирощування волоських горіхів та каштанів і був вузловий пункт торгових шляхів. Місто було захищено чотирикутними стінами, посередині – замок-фортеця. Руси знов пограбували місто, і засіли в ньому на півроку. Проти них зібрали 30-ти тисячне військо, але русів не вигнали. І тільки дизентерія їх пододала. Руси сіли на човни та й одпливли геть. На жаль, після цього почалися внутрішні заколоти і роль економічного осередку перейшла від Барди до Гянджи, яка знаходилася в 9-ти милях від неї. Напевно саме цей похід русів описував через кілька століть після подій Нізамі в своїй поемі.

Досить значний за обсягом машинопис містить працю А. Кримського “Історія кавказького Азербайджану”. Це 324 сторінки, практично вже без правок, вірогідно підготовлені для публікації. Вгорі на титулі від руки написано: “Копія Б”. Робота складається з 21 розділу без назв, але кожен починається підзаголовком. Кінець не зберігся, бо останній розділ обривається.

А починається робота з повідомлення, що ім'я “албани” в початкових ахеменідських документах часів VI–V ст. до н.е. відсутні і описуються політичні відносини ближчих кавказьких народів до Ірану. В асирійський період про “албанів” теж нічого не відомо. Тобто у VI–V ст. до н.е. немає ні однієї документальної згадки про них. Не згадує про них і Геродот. Хоча у V ст. до н. е., каспії платили регулярний податок персам та брали участь у військових походах Ксеркса (486–465 рр. до н. е.). Кримський дає опис воїна-каспія за Геродотом. А далі зазначає, що за якесть сторіччя після Геродота виринає ім'я “албани”, і перші звістки про них. Цей народ жив в глибині Кавказа, далеко на північ. Що робили вони в цей? Землю обробляли, чи худобу пасли, чи звірів полювали, рибу ловили, для нас залишається невідомим. Напевно обов'язково мала місце торгівля, вважає Агатангел Юхимович.

Олександр Македонський в 330 р. до н.е. пішов на персів. Кримський зазначає, що вже в бою 1 жовтня 331 р. до н.е. під Гавгамелами албани воювали поруч сакасинців та північних кадусійців у війську Дарія III. Тодішня територія Албанії (IV ст. до н.е.) була на лівому березі р. Кури, а сакасинців – на правому. Кадусійці-гели – сусіди на сході, каспії аж коло моря. Описує скотарство у албанців та торгову роль Албанії на міжнародному водному індійсько-чорноморському шляху через Каспійське море та р. Куру. З творів грецьких істориків Олександрових походів дізнаємося про племена війська Дарія III Кодомана, серед яких кавказькі народи – албани, сакасинці, кадусійці, але без подробиць. Діодор Сицилійський, Квінт Курцій теж дають детальний опис походу Олександра, де згадують албанів.

Кримський пише про неминучий культурний зв'язок Албанії з елліністичним світом періоду наступників Олександра Македонського. Завоювання Олександра Македонського наблизили Албанію до культурного світу. Далі Агатангел Юхимович робить аналіз численних антиісторичних переказів, ніби і сам Олександр Македонський побував на Кавказі. В Албанії та Іберії він особисто не був. Прокопій Кесарійський помиляється, хоча цю тезу підхопили пізніші грузинські книжники та історики. Думка про Олександрове перебування на Кавказі в свідомості місцевих народів свідчить, що Кавказ визнав на собі політичну зверхність Олександра Македонського, вважає Кримський.

Агатангел Юхимович зазначає, що коли у 225 р. до н.е. Іран під парфянами-аршакидами поновив свою незалежність, римляни теж перебували в Азії. Велике понтійське царство Мітридата Євпатора (123–63 рр. до н.е.) та не менш велике вірменське царство Тиграна Великого (95–56 рр. до н.е.) були головними противниками римських претензій захопити Азію виключно в свої руки. Культурно всі чотири держави-суперниці були однаково еллінізовані. Наступники Олександра „діадохі” не втримали Персію. В Мідії сформувалося самостійне перське володіння Антропотена, тобто Азербайджан. До арени політичної боротьби проти Рима в 69 р. до н.е. втягуються й Албанія (і Іберія). Вперше після згадок битви під Гавгамелами бачимо згадку про албанців як про супротивників Лукулла, а потім Помпея. Лукулл в 69 р. до н.е. осадив вірменську столицю Тигранокерт. Цар Тигран привів на допомогу до столиці різноплеменні полчища з Мідійських гір і Кавказу; серед них – і ібери, і албанці, і незалежні кочовики з-над Аракса (удійці?). Лукулл розбиває і розганяє Тигранові полчища, з албанцями в тому гурті, але мусить припинити війну та передати римське командування Помпею (66 р. до н.е.). Супутники-дієпси Помпеєвого походу в Малу Азію та на Кавказ 66–65 рр. до н.е. – Теофан Мітиленський, Варрон, Посейдоній. Відомості з тих джерел брали історики Плутарх, Аппіян, Діон Кассій, географи Страбон, Пліній. З описів похода Помпея, ми точно бачимо, що було вже оформлене монархічне Албанське царство. Албанія зустрічала Помпея як певна політична одиниця, чого не було триста років тому, коли албани не фігурували як держава.

Помпей, від якого Мітридат Понтійський утік зимувати в Колхиду-Мінгрелію, сам став на зимівлю 66–65 рр. до н.е. на правому березі нижньої Кури в удійській частині Сакасани, навпроти території самостійного Албанського царства. Цар якого Оройз та його брат Косіс пообіцяли пропустити римські війська крізь свою територію. Але 17 грудня 66 р. до н.е. албани, яким допомагали санарійці, віроломно напали на правий берег і атакували римлян. Їх одбили. Весною Помпей сам перейшов річку і пішов крізь Албанію та Іберію (зі столицею Гармозд-ціхе) до Колхиди. Але потім повернув назад коло берега Чорного моря, а тоді на схід скрізь дикі Мосхійські гори. Подальший маршрут – через зневоднену Камбисену (долину р. Йори); перехід через р. Алазань, вступ

до священної західної території Албанського царства. Там відбулася битва з загонами царя Оройза. Це була кривава помста албанцям за торішні сатурналії. Албанське царство, так як уже Іберія, обіцяли Помпею надалі свою васальну залежність від Римської імперії.

Агатангел Юхимович зазначає, що підкоривши для Рима Албанію поблизу Каспія (65 р. до н.е.), Помпей старанно розвідав про етапи старовинного міжнародного шляху для індійсько-чорноморського торгу через Аму-Дар'ю, Каспійське море, р. Куру. Як не дивно, сам дістатися до берегів Каспійського моря Помпей не спромігся через важкі природні умови (волога низина Кури була дуже нездорова та й ще "сила гадюк на дорозі"). Гучний тріумф Помпея був з величними гаслами, але скромнішою дійсністю. Албанське царство з відходом Помпея відчуло себе знову вільним від далекого Рима, бо було під сильним політичним впливом близьких аршакидських шахів Ірану. Фактично, для албанського царства не було реальних політичних змін від походу Помпея.

Кримський пише, що після нещасливого походу Красса (53 р. до н.е.) проти іранського царя Орода, Цезар марно намагався завоювати для Рима Іран і торговий шлях до Середньої Азії через Албанію і каспійське узбережжя. Навпаки, Ород II з царевичем Пакором в 40–39 рр. до н.е. відібрали на якийсь час у Рима Малу Азію, Сирію, Палестину і це дало аршакидському Ірану вихід до Середземного моря. Але потім Рим знову відібрав Сирію в Ірану (38 р. до н.е.) та розбив іберійського царя Фарнабаса, після чого вони разом вдерлися до Албанії і перемогли війська албанського царя Дзобера. Антоній зі 100 тисячним військом хотів розбити Парфію, але спочатку повернув до Антропотени (Азербайджану), де зазнав поразки (36 р. до н.е.). Для нової римської імперії Августа царства іберійське і албанське були чужі навіть титульно, а відомості про них – переважно лише ті, які записані були ще в поході Помпея. Фактично, Албанія не підкорялася римлянам, хоча залишалася в їхній юрисдикції і була в реєстрі римських володінь.

Далі Агатангел Юхимович кілька розділів присвячує аналізу "Географії" Страбона, яка підсумовує ті реальні відомості про Кавказ, зокрема про Албанію, які колись здобула експедиція Помпея. Страбон повідомляє, що окрім скотарства у албанів були розвинуті хліборобство та виноградарство, ловецтво, виготовлення зброї. Торг над р. Курою був більше міновий, ніж грошовий. В Албанії було 26 мов. Тут жили рештки народу каспіїв. Велику вагу мала мова уїтіїв (удійців, лезгіно-чеченського типу), розповсюджена й поза межами албанського царства; уїтії більше піддалися елліністичному впливу (мм. Аїніяна, Анаріяка). Мабуть албанська мова була тісно споріднена з удійською мовою. Описує об'єднання 26 народів, колись самостійних під владою албанського царя. Згадує про значний політичний вплив старшого жерця і про святилище богині Місяця на іберійському кордоні.

Кримський пише про встановлення півстолітнього перемир'я між Римом та Іраном з 66 р. до н.е. Нова римо-парфянська війна почалася в

кінці правління Траяна (98–117 рр.). Через вірменські заколоти, Траян на якийсь час усунув аршакидського “аран-шаха” (115 р.). але сам помер в поході. Вже наступний імператор Гадріан повертає status quo. Почався спокійніший період кавказо-римських відносин, як про це пишуть історики Арріль та Аппіан. Відчувається вже краща обізнаність греків і римлян про Албанію. Кримський аналізує опис Албанії у географа Птолемея першої половини II ст. і вказує на великий контраст його твору зі Страбоновим. У Птолемея вже показано значний розвиток міського життя в Албанії, яке він пов’язує з пануванням аршакидських аран-шахів.

Далі подається становище Албанії в епоху перших римських цезарів при добрих стосунках Рима та Ірану і як наслідок цього – затвердження аршакидської династії (від шаха Вологеза I) на албанському престолі біля 78 р. В перше п’ятидесятиріччя аршакидського аран-шахства, Албанія багатіла і це притягало хажацькі бажання сарматів-аланів із Передкавказзя. Але напевно тим грабіжницьким зазіханням араншахи вміли протиставити непогану військову перепону, а з частиною тих аланів, вони напевно непогано ладнали. Кінець-кінцем протягом II ст. знаходимо тільки дві історичні звістки про аланські грабіжницькі наскоки – 132–133 рр. та 199–200 рр.

В передостанньому розділі описується Албанія за останнє сторіччя парфянсько-аршакидського Ірану, II–III ст. (до 220 рр.), згадуються римо-парфянські війни, які ослабили Іран. З підзаголовку останнього розділу, ми дізнаємося, що А. Кримський хотів подати матеріал про те, що аршакидські аран-шахи, господарі обох боків р. Кури стали васалами в III–V ст. нових іранських “царів над царями” сасанідської династії. На жаль, робота на цьому обривається, але, оскільки “рукописи не горять”, будемо сподіватися, що кінець буде знайдено й ці дуже цікаві дослідження Агатангела Юхимовича невдовзі будуть опубліковані, як і інші рукописні праці Кримського, які він не зміг видати за життя в силу обставин. Бо та глибина знань, та ерудиція, яку він демонструє в своїх наукових працях про Азербайджан ще довго не втратить актуальності і буде цікава й нашим сучасникам. А в наше XXI століття, час великого переміщення людей в світі, завжди буде цікавим погляд визначного дослідника XX століття на ці процеси в далекому минулому.

Список використаних джерел та література

1. ІР НБУВ. – Ф. I, спр. 22404. Автобіографія. – 10 арк.
2. ІР НБУВ. – Ф. XXXVI, спр. 10. [Історія Азербайджану]. – 154 арк.
3. ІР НБУВ. – Ф. XXXVI, спр. 13. [Історія кавказького Азербайджану]. – 98 арк.
4. ІР НБУВ. – Ф. XXXVI, спр. 14. [Історія кавказького Азербайджану]. – 324 арк. – Машинопис.
5. ІР НБУВ. – Ф. XXXVI, спр. 669. [Історія Албанії]. – Арк. 181–190.
6. Гурницький К.И. Агатангел Ефимович Крымский. – М., 1980. – 192 с.

7. Епістолярна спадщина Агатангела Кримського (1890–1941 рр.). – К., 2005. – Т. II (1918–1941 рр.). – 360 с.
8. Крымский А. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании) [Кабала] // Сергею Федоровичу Ольденбургу. К пятидесятилетию научно-общественной деятельности 1882–1932. Сб. статей. – Л., 1934. – С. 280-305.
9. Крымский А. Страницы из истории северного или кавказского Азербайджана (классической Албании). Шеки // Памяти академика Н.Я. Марра (1864–1934). – М.–Л., 1938. – С. 369-384.
10. Павличко С. Націоналізм, сексуальність, орієнталізм. Складний світ Агатангела Кримського. – К., 2000. – 328 с.
11. Переписка академиков А.Е. Крымского и И.Ю. Крачковского 1920–1930-х годов / Публ. И.М. Смилянской // Неизвестные страницы отечественного востоковедения. – М.: Восточная литература РАН, 1997. – С. 155-368.

Олег Купчик, Али Дамиров, Яна Купчик (Киев, Украина)
**Известные азербайджанцы – студенты и выпускники
киевских вузов начала XX века**

Лишенная права учиться в собственных высших учебных заведениях из-за антинациональной царской политики азербайджанская молодежь вынуждена была учиться в вузах других регионов Российской империи. Среди таковых в начале XX века стала Украина, и в частности ее административный центр Киев. Особенно активно поступать учиться в Университет Св. Владимира, Киевский политехнический институт, Киевский коммерческий институт и Киевские высшие женские курсы молодые азербайджанцы и азербайджанки начали во время и после революционных событий 1905–1907 годов.

Начиная в 2012 году изучать историю жизни и деятельности азербайджанцев в Киеве начала XX века, авторы¹ исследований установили, что многие из них, успешно закончив киевские высшие учебные заведения, устроились работать в частном или государственном секторе. Некоторые по разным причинам так и не получили желаемого диплома о высшем образовании. Примечательно, что такие как Джелил Садыхов, Юсиф Салехов, Юсиф Везиров в 1917–1920 гг. налаживали официальные отношения между правительствами демократических Украины и Азербайджана.

---

¹ Гасымлы М. Дж., Купчик О. Р., Дамиров А. У. Украинско-азербайджанские отношения: история и современность. – К., 2014. – 160 с.; Купчик О. Р., Дамиров А. У. Студенты-азербайджанцы в общественно-политической жизни Украины начала XX века. – К., 2013. – 160 с.

Именно тогда и возник вопрос о дальнейшей судьбе киевских студентов-азербайджанцев начала XX века? А именно, где их застала Февральская революция 1917 года? Принимали ли они участие в Украинской национально-демократической революции 1917–1920 годов? Эмигрировали ли или устраивали карьеру в советское время? Собственно, пережили ли сталинские репрессии 1930-х годов?

Среди студентов-азербайджанцев киевских вузов начала XX века следует выделить **Алекперова Алескера Гаджи Казым-оглы** (1894–1938 гг.), который впоследствии стал известным азербайджанским историком и этнографом. Он родился в г. Баку в семье ремесленника. Учился в русско-татарской школе. В 1906–1914 г. учился в Бакинском реальном училище. С 1914 г. учился на коммерческо-техническом отделении Киевского коммерческого института. В 1926 г. окончил восточное отделение Азербайджанского государственного университета. Еще студентом принимал участие в этнографических и археологических экспедициях под руководством И. И. Мещанинова. С 1927 г. сам руководил экспедициями (в том числе в 1928 г. в Талыш и р-н Гянджи, в 1931 в Карабах и Курдистан).

А. Алекперов принимал участие в организации I Всесоюзного тюркологического съезда в качестве помощника ответственного секретаря. В 1926–1928 гг. работал ответственным секретарем ООИАз. С 1927 г. был членом Яфетидологического кружка АзГНИИ, где выступал с докладами по вопросам магии религиозной палеонтологии. С 1929 г. – научный сотрудник, с 1939 г. – заведующий сектором археологии АзГНИИ. Собирал материал по азербайджанскому народному театру. С 1933 г. руководил секцией истории материальной культуры ИИАЭ АзФАН. В 1936 г. был утвержден в ученой степени кандидата общественных наук по разделу этнографии без защиты диссертации. В 1935–1937 гг. возглавлял археологические исследования в Нахичеванском р-не. Стал составителем первой этнографической карты Азербайджана. Был арестован в конце 1937 г., репрессирован и погиб в заключении в 1938 г.

А. Алекперов является автором работ: Поездка в Зангезур // ИООИАз, 1927, № 4, С. 210-216; Материалы по археологии и этнографии Азербайджана // ИООИАз, 1927, № 4, С. 242-244; У айрумов // ИООИАз, 1927, № 5, С. 230-258; Новейшие археологические раскопки // НВ, 1927, № 18, С. 218-224; К истории Азербайджана // Маариф ва маданият, 1927, № 9, С. 35-37 (на азерб. языке); Задачи этнографии в Азербайджане // СЭ, 1932, № 5/6, С. 187-195 (совместно с А. Вардапетовым); Исследования по археологии и этнографии Азербайджана, Баку, 1960.

Следует упомянуть такого первого азербайджанского электротехника как **Ахундов Ага Абдулхалиг оглы** (1882–1949 гг.). Он родился 21 марта в 1882 г. в г. Шемаха Бакинской губ. Окончил Бакинское реальное училище (1900 г.). Стал студентом Киевского политехнического института (с 1902 г.). В 1908 г. окончил инженерный факультет Льежского университета (Королевство Бельгия) по специальности «инженер-электрик».

Первую электротехническую практику А. Ахундов получил на заводе «Эрликон» (Бельгия). Сначала работал официальным представителем автомобильной компании «Фиат» в Азербайджане («Фиат» и Ахундов»). Потом работал официальным представителем «Фиат» в Закавказье. Вместе с Агаларом Махмудбековым являлся соучредителем электротехнической и технической конторы «Общество Люмьер» (1918 г.). Общество занималось проектированием и наладкой различных электротехнических устройств (выпуск и установка подвижных лифтов, скрытой электропроводки, насосных установок). Стал автором нескольких проектов электростанций. Представлял Закавказье на Всемирной электротехнической выставке (Париж, 1925 г.). Принял участие в создании во Франции и Германии учебных лабораторий по физике, химии, электротехнике.

В то же время А. Ахундов является одним из организаторов технического образования в Азербайджане. Он работал директором индустриального техникума им. Н. Нариманова (1922–1928 г.), а также научным сотрудником Азербайджанского индустриального (политехнического) института (с 1927 г.) по специальности «Электротехника». На азербайджанском языке читал лекции по электротехническим дисциплинам.

А. Ахундов занимал должности заместителя декана, декана факультета энергетики (1928–1934 гг.), проректора (1934–1938 гг.) Азербайджанского индустриального (политехнического) института. В то же время был заведующим кафедрой общей электротехники Азербайджанского педагогического института (сегодня Азербайджанский педагогический университет). Преподавал в Закавказском институте инженеров железнодорожного транспорта (Тбилиси, Грузия).

Примечательно, что А. Ахундов заложил основы национальной технической терминологии. Впервые в Азербайджане он составил словарь тюркско-русских электротехнических и технических терминов. Имел ученые степени доцента (1930 г.) и профессора (1933 г.).

А. Ахундов состоял членом партии «Иттихад». Был репрессирован и 16 апреля 1939 г. осужден к 15 годам исправительно-трудовых лагерей. В заключении работал заместителем начальника технического отдела Краслага. Умер в ссылке 26 октября 1949 г.

Обязательно должны рассказать об известном азербайджанском
враче-офтальмологе **Ахундовой-Багирбековой Соне-
ханум Абдул-Халыг кызы** (1893–1982).

Она родилась 23 августа 1893 г. в г. Шемаха Бакинской губернии (по другим данным родилась в 1891 г.). Принадлежала к духовному сословию (Ага). В 1906–1911 гг. училась в женском учебном заведении Св. Нины. Закончила его из серебряной медалью («серебряный крест»). В 1912 г. поступила на медицинский факультет Университета Св. Владимира. В 1913 г. перевелась на медицинское отделение Киевских высших женских курсов. В 1913 г. была среди арестованных полицией студентов-азербайджанцев, попытавшихся создать в Киеве Всероссийское общество студентов-мусульман. Апрель-июнь 1913 г. провела в тюрьме как политическая заключенная. Была исключена из КВЖК. В 1915 г. безуспешно пыталась восстановиться в числе слушательниц Курсов.

В последствии С. Ахундова поступила на медицинский факультет Московского государственного университета, который закончила в 1923 г. С этого же года работала врачом-окулистом в клинике г. Баку. В 1926 г. три месяца проработала врачом-окулистом больницы г. Шемаха. С 1938 г. занимала должность заместителя главного врача Центральной офтальмологической больницы. С 1946 г. была ассистентом кафедры болезней глаза Азербайджанского государственного Института усовершенствования врачей. Прошла курсы квалификации

по кератопластике в Одесском НИИ болезней глаза.

В 1947 г. С. Ахундова защитила кандидатскую диссертацию, стала заведующей хирургическим отделением Института офтальмологии. В С 1949 г. ей присвоена учена степень доцента. В 1952 г. защитила докторскую диссертацию. В этом же году стала профессором, а затем заместителем директора по научной работе Института офтальмологии. С 1952 г. работала главным офтальмологом АзССР. С 1954 г. по совместительству работала профессором кафедры болезней глаза Азербайджанского государственного Института усовершенствования врачей. С 1981 г. была почетным научным профессором-консультантом этого же института. А также была почетным и постоянным профессором-консультантом первой лечебной комиссии IV управления Минздрава АзССР.

С. Ахундова была членом ВКП(б), КПСС (1945 г.), а также депутатом Верховного Совета СССР (1946 г.). Ей присуждены почетные звания «Отличник здравоохранения» (1953 г.), «Заслуженный врач АзССР» (1960 г.), «Заслуженный деятель науки» (1960 г.). Была награждена Орденом Ленина (1946 г.), Орденом Трудового Красного знамени (1960 г.), медалями: За оборону Кавказа (1944 г.), За доблестный труд в Великой Отечественной войне (1946 г.), За доблестный труд в ознаменование 100-летия В. И. Ленина (1970 г.).

В то же время С. Ахундова является автором свыше 70 научных трудов, руководила написанием кандидатских и докторских диссертаций.

Ее муж **Багирбеков Ага Гаджи бек оглы** (?–1937) был известным азербайджанским юристом. Он окончил Иреванскую гимназию, учился на юридическом факультете Университета Св. Владимира. Занимался юридической практикой. Умер от болезни.

Надо упомянуть о таком известном азербайджанском государственном деятеле как **Везиров Джамиль-бек Исмаил-бек оглы** (1888–1945 гг.). Он родился 5 марта 1888 г. в г. Шуша Елизаветпольской губернии (Нагорный Карабах, сегодня административный центр Шушинского района Азербайджанской республики). Учился в Киевском политехническом институте. В 1917 г. возвратился в Азербайджан, проживал в Баку. С 28 апреля 1920 г. занимал должность нарком почт, телеграфов и путей сообщения АзССР, потом наркома почт и телеграфов АзССР. Пытался отстаивать право назначения этнических азербайджанцев на ключевые должности в Азербайджанской ССР. Работал директором завода. Перед арестом работал в Азербайджанском союзе коврово-ткацкой кооперации «Азхалчайттифак». Был арестован 8 августа 1938 г, находился под стражей в Сухановской тюрьме. 28 декабря 1939 г. был осужден к 10 годам исправительно-трудовой колонии. Умер 19 мая 1945 г. в заключении.

Обязательно нужно рассказать о выдающемся азербайджанском писателе **Везирове Мир Юсифе-бек Мирбабе-бек оглы** (1887–1943). Он родился 12 сентября 1887 г. в городе Шуше (Нагорный Карабах) в дворянской семье. Первоначальное образование получил в школе Моллы Мехти, после чего учебу продолжил в русской школе города Агдам. Проучившись в ней год, в 1896 г. возвратился в Шушу, где поступил в реальное училище. Там увлекся литературой, начал писать стихи, рисовать картины. В 1907–1909 гг. учился в Бакинском реальном училище.

В 1910 г. Ю. Везиров поступил на юридический факультет Университета Св. Владимира. Из-за Первой мировой войны в 1915 году университет переехал в Саратов. После окончания юридического факультета устроился на работу судьей в Саратовскую судебную палату, но из-за нехватки средств, вскоре возвратился в Киев. Там вступил в организацию «Земство» и ушел на фронт. Февральская революция 1917 г. застала его в

Галиции.

В этом же году Ю. Везиров возвратился в Киев. Стал членом партии «Мусават», возглавил ее киевскую организацию, состоявшую из учившихся студентов-азербайджанцев. После провозглашения независимости Украинской Народной Республики правительство Азербайджанской Демократической Республики (АДР) назначило его послом в УНР, по совместительству в Крыму и Польше. Но Украину захватили большевики, поэтому уехал в Симферополь (Крым), где устроился на работу советником в министерство юстиции.

Летом 1919 г. Ю. Везирова, по ходатайству председателя Совета Министров АДР Насиббека Усуббекова, назначили послом в Турецкую Республику (до 1 апреля 1920 г.). После установления в Азербайджане советской власти он эмигрировал к младшему брату во Францию. Там работал рабочим на локомотивном и автомобильных заводах в г. Клиши недалеко от Парижа. После смерти младшего брата, в 1926 г. возвратился из Парижа в Азербайджанскую ССР. Работал редактором художественного отдела в издательстве «Бакинский рабочий», затем в общественно-культурном отделе Комитета государственного планирования. Одновременно преподавал, сначала на факультете востоковедения и педагогики Азербайджанского государственного университета, затем на факультетах азербайджанского и русского языка Педагогического, Медицинского и Нефтяного институтов. Был одним из редакторов «Русско-Азербайджанского словаря» под редакцией Р. Ахундова. Перевел с русского на азербайджанский произведения Л. Толстого, И. Тургенева, Н. Гоголя, В. Гюго и др.

В 1937 г. Ю. Везирова уволили из Союза писателей Азербайджанской ССР. Оставшись без работы, он был вынужден жить и работать за пределами родины. 27 января 1940 г. арестован в г. Ургенч Узбекской ССР, где работал преподавателем в Педагогическом институте. Был репрессирован, осужден на 8 лет исправительно-трудовых лагерей и отправлен в лагерь для заключенных в Горьковскую

область на станцию Сухобезводное. Там умер в 1943 г. Реабилитирован 28 февраля 1956 г.

Ю. Веезиров является автором следующих произведений: «Жалоба», «Мелик Мамед» (1911 г.), «Черное родимое пятно на белом подбородке» (1911 г.), «Безумная» (1912 г.), «Старейшина» (1912 г.), «Страницы жизни» (1913 г.), «Али и Нино», «Студенты» (1917 г.), «В 1917 году», «В крови» («Между двух огней»), «Девичий родник», «Алтунсач», «Пропуск в рай» (1913 г.), «Его высочество едет в Париж», «Взгляд на азербайджанскую литературу» (1922 г.), «Фактическое положение азербайджанской мусульманки» (1913 г.), «Кровавые слезы» (из жизни азербайджанских женщин) (1913 г.), «Мать и материнство», «Хазрати Шахрияр», «Кто мы такие и чего хотим» (1919 г.), «История литовских татар», «Азербайджан и азербайджанцы», «Историко-географический и экономический обзор Азербайджана» (1922 г.), «Азербайджанская автономия» (1913 г.), «Наша внешняя политика», «Проблемы нашей нации и культуры», «Восточные письма», «Страницы прошлого» (1917 г.), «Негодный» (1917 г.), «Проделки тещи» (1917 г.), «Девичий источник» (1917 г.).

Следует вспомнить азербайджанского революционера-большевика **Исрафилбекова Мовсума Наджмеддин-бека оглы**. Он учился на медицинском факультете Университета Св. Владимира. Во время учебы в 1911 г. вступил в РСДРП(б). В марте 1917 г. вступил в социал-демократическую партию «Гуммет». В июне этого же года стал членом ее Центрального комитета. В апреле-июне 1918 г. занимал должность чрезвычайного комиссара автономной территории Муган. С июля 1918 г. был членом Бакинского комитета РСДРП(б). Некоторое время проживал в Москве (Россия). В совете крестьянских депутатов Бакинского уезда входил в состав «иногородней комиссии» (1919–1920 гг.). В междувоенное время был один из руководителей большевистской партии в Азербайджане. Принимал участие в создании Красной армии. Был также известным врачом.

Нельзя забыть об известном азербайджанском медике и государственном деятеле **Кязимове Аге Гусейне Гаджи Алескере оглы** (1882–1937). Он родился 5 марта 1882 г. в Баку. Окончил Бакинское реальное училище. В 1911–1916 гг. учился на медицинском факультете Университете Св. Владимира. Как военный врач был направлен на фронт Первой мировой войны. После демобилизации в 1916 г. возвратился в Баку, где, став членом РСДРП(б), включился в революционное движение.

После установления в Азербайджане советской власти, Г. Кязимов стал первым наркомом здравоохранения Совнаркома АзССР (6 июня 1920 – 18 декабря 1921 г.). Позже работал заместителем

наркома здравоохранения, председателем Азербайджанского общества Красного Полумесяца. В 1921 г. был членом президиума ЦК АзКП(б). Был репрессирован в 1937 г. Реабилитирован в 1956 г.

Его родной брат **Кязимов Джафар Кербалай Алескер-оглы** (1897–?) стал известным советским и азербайджанским геологом, инженером, один из первооткрывателей советского урана. Он родился в 1897 г. Учился в Киевском коммерческом институте (с 1916 г.). В 1920 году был направлен Азербайджанской республикой на учебу в Фрейбергскую горную академию. По возвращении из Германии занимал ответственные посты в ВСНХ АзССР, в Азербайджанском филиале АН СССР. Преподавал минералогию, кристаллографию в Бакинском политехническом институте им. Н. Нариманова. Был участником XVII Международного геологического конгресса (1937 г.).

Дж. Кязимова репрессировали, арестовали в 1938 г. и осудили к 12 годам исправительно-трудовых лагерей. Часть срока заключения он отбывал в Ухтижемлаге. Там работал по специальности в ЦНИЛ. Как геолог принимал участие в работе Северо-Тиманской экспедиции Ухткомбината МВД. Был реабилитирован в 1956 г. Умер 14 августа 1968 г. в Баку.

Заслуживает внимания известный азербайджанский хирург, травматолог и ортопед **Лемберанский Дзамиль бек Мешади Насир бек оглы**.

Он родился в 1884 г. в селе Лемберан Бардинского района. В 1912 г. окончил медицинский факультет Киевского университета. До 1920 г. работал в Тертерской больнице, которую сам же создал. В 1918 г. был участником Батумской конференции. Согласно закону Национального совета Азербайджана об образовании Парламента Азербайджана (19 ноября 1918 г.) был включен в состав Парламента АДР. Входил в состав фракции «Иттихад». После апрельской 1920 года большевистской оккупации Азербайджана занимал должности заведующего лечебным отделом Народного комиссариата здравоохранения Азербайджана, главврача 1-й хирургической больницы, заведующего отделами травматологии в нефтепромысловых районах (Сабунчи, Черный город). В годы Второй мировой войны работал главным хирургом гарнизонного госпиталя, начальником Кировобадского военного госпиталя, советником эвакуационных госпиталей комиссариата здравоохранения.

В 1949 г. Дж. Лемберанский защитил кандидатскую диссертацию. Он заведовал кафедрой ортопедии и травматологии Азербайджанского института усовершенствования учителей. В 1957 году был удостоен звания «Заслуженный врач Азербайджана». Умер в 1959 г. в Баку.

Следует отметить азербайджанского деятеля кино **Махмудбекова Шамиля Габипа-оглы** (1898–1936). Он родился в семье учителя Бакинской 3-х классной русско-татарской школы. Окончил Бакинское

реальное училище. Учился в Киевском политехническом институте. В октябре 1916 г. – феврале 1917 г. состоял в студенческой организации социалистов-федералистов. В 1918–1919 гг., прекратив учебу в КПИ, работал в Киеве писарем, затем помощником начальника милиции.

В 1920 г. Ш. Махмудбеков вернулся в Азербайджан, был избран председателем Шушинского ревкома, райисполкома. В 1922–1923 гг. работал в органах советской власти г. Нахичевань, в 1924 г. – инструктором, руководителем политшколы. В 1925–1930 гг. занимал должность председателя правления “Азкино”. В 1930 г. работал заместителем директора Бакинского сельхозинститута, участвовал в проведении коллективизации сельского хозяйства в хлопковом районе.

В 1931 г. Ш. Махмудбеков был направлен в Москву в Институт красной профессуры, где проучился 3 месяца и по решению ЦК ВКП (б) был направлен в г. Горький. С 1933 г. являлся слушателем Горьковского института марксизма-ленинизма и работал преподавателем истории ВКП(б) в Высшей коммунистической сельскохозяйственной школе и других учебных заведениях. Руководил курсами по переподготовке пропагандистов.

Ш. Махмудбеков был репрессирован, 23 марта 1936 г. арестован. 28 июля 1936 г. исключен из членов партии «за сокрытие службы у белых (в полиции гетмана П. Скоропадского в г. Киеве), службы в «муссаватистском» правительстве в г. Баку (министерство иностранных дел), за протаскивание троцкистских теорий в преподавании истории партии». Также был обвинен в том, «что являлся одним из руководителей антисоветской террористической организации, существовавшей в Сормовском педтехникуме».

16 октября 1936 г. Военной Коллегией Верховного суда СССР Ш. Махмудбеков осужден к расстрелу. Расстрелян. Реабилитирован 30 апреля 1957 г.

Обязательно нужно рассказать о таком азербайджанском государственном деятеле как **Мусабеков Газанфар Махмуд-Ага оглы** (1888–1938). Он родился 14 (27) 1888 г. в с. Перебидиль Кубинского уезда (сегодня Шабранский район) Бакинской губернии в семье рабочего. В г. Куба окончил начальную школу. В 1911 г. окончил 1-ю Бакинскую гимназию. В 1912–1917 гг. учился на медицинском факультете Университета Св. Владимира.

После Февральской революции 1917 г. Г. Мусабеков возглавил исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и солдатских депутатов. В декабре этого же года стал заместителем председателя Бакинского губернского продовольственного комитета.

В 1918 г. Г. Мусабеков отбыл в Поволжье, помогал организовывать мусульманский военный лазарет в Астрахани. В этом же году вступил в

РКП(б), назначен председателем мусульманской секции Астраханского комитета РКП(б) (август 1918 – апрель 1920 гг.). Позже он возглавил местное отделение азербайджанской социал-демократической организации «Гуммет».

Продвижение советских войск в Азербайджан и создание Азербайджанской ССР, позволило

Г. Мусабекову возвратиться на родину и 28 апреля 1920 г. он стал членом ревкома Азербайджана (возглавляемого Н. Наримановым), и оставался им до 19 мая 1921 г. После преобразования ревкома в совнарком, получил пост наркома продовольствия АзССР (1921–1922 гг.). Одновременно с июля 1921 г. по ноябрь 1922 г. был кандидатом в члены Исполнительного Комитета Коммунистического Интернационала.

В 1922 г. Г. Мусабеков временно возглавлял совнарком из-за участия его председателя Н. Нариманова в Генуэзской конференции. Позже занимал должности: председателя совнаркома АзССР (1922–1928 гг.), председателя ЦИК СССР от ЗСФСР (1925–1937 г.), кандидат в члены ЦК ВКП(б) (1925–1937 гг.), председателя ЦИК АзССР (1929–1931 гг.), председателя ЦИК ЗСФСР (1931–1932 гг.), председателя совнаркома ЗСФСР (1931–1936 гг.). Был награжден орденом Трудового Красного знамени. Являлся почетным членом «Общества обследования и изучения Азербайджана».

Г. Мусабеков также был репрессирован. В 1937 году он был выведен из состава ЦК ВКП(б) и арестован в июне этого же года. Был приговорен к расстрелу 9 февраля 1938 г. и в тот же день расстрелян.

Награжден орденом Трудового Красного знамени. Был Почетным членом Общества обследования и изучения Азербайджана.

Стоит вспомнить и о таком азербайджанском дипломате как

Макинский Аббас Али-бек Бахрам оглы (1888–1938). Он родился в г. Иреван (современный г. Ереван). В этом городе окончил реальное училище. Позже окончил классическую гимназию г. Тифлис. С 1906 г. учился на юридическом факультете Университета Св. Владимира. С отличием окончил юридический факультет Петербургского университета (1914 г.).

А. Макинский работал судебным адвокатом. Принимал активное участие в общественной жизни Иревана и Тифлиса. Организовывал защиту азербайджанцев от нападений армянских националистов («дашнаков») в г. Иреване и г. Нахчыване. Был один из командиров нахчыванского батальона. Являлся один из организаторов Аразо-

Тюркской Республики. Был членом Аразо-Тюркского правительства в Нахичевани (1918 г.).

Позже А. Макинский переехал в Баку, где парламентским комиссиям Парламента АДР помогал в разработке законодательных актов. Был членом постоянного представительства АДР в Иреване. Имел также министерские полномочия АДР по делам Армении. Работал переводчиком МИД АДР (1919 г.). Владел русским, английским, французским, немецким языки.

После установления в Азербайджане советской власти А. Макинский занимался адвокатской практикой. В различных наркоматах республики работал юрисконсультom. В 1922–1923 гг. пребывал на дипломатической службе в Стамбуле. Был членом коллегии адвокатов АзССР. Во второй половине 1930-х годов работал юрисконсультom «Азернешра».

А. Макинский также был репрессирован. Его арестовали 1 февраля 1938 г. по обвинению в «контрреволюционной деятельности». Расстрелян 23 марта 1938 г.

Как не вспомнить об азербайджанском медике **Мустафаеве Аге-Джафаре Кербалае Абдул-Паше оглы** (1894–1975). Он родился в 1894 г. в г. Баку. Учился в Киевском коммерческом институте. Потом очевидно окончил медицинский факультет, ибо по специальности «нервные и душевные болезни» с 1927 года работал ординатором на медицинском факультете Азербайджанского государственного университета (1927 г.).

Нужно рассказать и об азербайджанском государственном деятеле **Нариманбекове Амир-беке** (?– 1930). Он с 1906 года учился на юридическом факультете Университета Св. Владимира. Работал юристом, в частности адвокатом в г. Шуша. Потом преподавал в Киеве. В период АДР (1918–1921 гг.) был губернатором Баку. С установлением в Азербайджане советской власти эмигрировал в Париж (Франция). В 1929 году вернулся на родину. Умер в 1930 году.

Стоит упомянуть советского и азербайджанского деятеля **Ордубатского Фируза-бека Мехтихана оглы** (1888–?). Он родился 17 октября 1888 г. в г. Ордубад Иреванской губернии (сегодня административный центр Ордубадского района Нахичеванской Автономной Республики) в семье пристава. В 1908 году поступил на медицинский факультет Университета Св. Владимира. 17 апреля 1913 г. был среди арестованных полицией студентов, попытавшихся создать в Киеве Всероссийское общество студентов-мусульман.

С 1920 года Ф. Ордубатский занимал административные должности в разных советских учреждениях. До ареста являлся заместителем председателя Госплана АзССР. Был членом АзЦИКа и ЗакЦИКа, кандидатом в члены ЦИКа СССР. Был репрессирован по делу «Азербайджанского национального центра» (1930–1932 гг.).

Обязательно надо вспомнить такого политического и государственного деятеля как **Рафиев (Рафизаде) Муса бек Гаджи Мамед-Гусейн оглы** (1888–1938).

Первоначальное образование М. Рафиев получил в медресе при мечети «Шах Аббас» в Гяндже. Затем обучался в Гянджинской классической гимназии. Учился на медицинском факультете Университета Св. Владимира. В 1906 г. поступил на медицинский факультет Харьковского университета. Окончив его в 1911 году, вернулся в Гянджу, где начал работать врачом в больнице. В конце 1914 года, вместе с Худадат беком Рафибековым и Гасан беком Агаевым, создали «Медицинское общество г. Гянджа», оказывавшее бесплатную медицинскую помощь.

После Февральской революции М. Рафиева назначили «уполномоченным Особого Закавказского Комитета по Елизаветпольской губернии». Во время первого съезда партии «Мусават» (25 октября 1917 г.) был избран членом Центрального Комитета партии «Мусават». Входил в состав мусульманской фракции Закавказского сейма, а после распада Закавказской федерации (26 мая 1918 г.) стал членом Национального Совета Азербайджана (27 мая 1918 г.).

Во втором правительстве АДР, сформированном в Гяндже, М. Рафиев назначен министром без портфеля (июнь-декабрь 1918 года). Потом занимал должность заместителя министра презрения (декабрь 1918 – август 1919 г.). Согласно закону об образовании Парламента Азербайджана (19 ноября 1918 г.) был включен в состав парламента АДР. Вошел в состав фракции «Мусават и беспартийные». Работал в финансово-бюджетной парламентской комиссии, а также председателем военной комиссии.

В пятом правительстве АДР, сформированном Н. Усуббековым (24 декабря 1919 г. – 30 марта 1920 г.) М. Рафиев занял должность министра здравоохранения и призрения. После установления в Азербайджане советской власти он выступил одним из организаторов Гянджинского восстания. После подавления восстание вынужденно эмигрировал в Стамбул (Османская империя). Возглавлял созданный там «Азербайджанский комитет» (1924 г.). Через несколько лет переехал в Иран, где в г. Тебриз открыл поликлинику и до конца жизни работал врачом. Умер в Тебризе.

Надо вспомнить о большевистком деятеле **Рзаеве Мазахире Гаджи Асаде оглы** (?–?). Он закончил Дербентское реальное училище. Учился в Киевском коммерческом институте. Потом устанавливал советскую власть в Дербенте (Дагестан).

Обязательно нужно рассказать о таком известном азербайджанском общественном и политическом деятеле как **Рустамбейли (Рустамбеков) Шафи-бек Мустафа-бек оглы** (1893–1960).

Он родился в с. Мамедли Агдашского уезда Елизаветпольской губернии в дворянской семье. В 1911 году окончил Елизаветпольскую мужскую гимназию. В этом же году поступил на юридический факультет Университета Св. Владимира. Был одним из руководителей азербайджанского землячества, активным членом тайно учрежденного в октябре 1911 года киевского отделения партии «Мусават». Окончил юридический факультет Университета Св. Владимира окончил в 1916 году.

В апреле 1913 года Ш. Рустамбеков был среди арестованных полицией студентов-азербайджанцев, попытавшихся создать в Киеве Всероссийское общество студентов-мусульман. Был исключен из юридического факультета университета, но сумел возобновиться.

В 1916 году Ш. Рустамбеков работал в гянджинском окружном суде. Активно занимался общественной деятельностью. Был членом организационного бюро, участником «Съезда кавказских мусульман» (Баку, апрель 1917 года), помощником его председателя А. М. Топчибашева. Также принял участие во «Всероссийском съезде мусульман» (Москва, май 1917 года). Выступал сторонником федеративного устройства России. Был делегатом от Южного Кавказа на «Всероссийское Учредительное Собрание» (1917 г.).

Ш. Рустамбеков был членом созданного 15 ноября 1917 г. Закавказского комиссариата, депутатом Закавказского сейма, входил в состав его «мусульманской фракции». После распада Закавказской Демократической Федеративной Республики (26 мая 1918 г.) стал членом Национального Совета Азербайджана. На его заседании, прошедшего 28 мая 1918 г. в Тифлисе, была принята «Декларация о независимости Азербайджана». Ш. Рустамбеков был одним из 24 членов Национального Совета, проголосовавших за принятие этого политико-правового акта.

Согласно закону Национального Совета Азербайджана об образовании Парламента Азербайджана (19 ноября 1918 г.), Ш. Рустамбеков был включен в состав Парламента АДР. Входил во фракцию «Мусават». В Парламенте был председателем мандатной комиссии. На первом и втором съездах партии «Мусават» избирался членом Центрального Комитета партии, а на втором съезде был еще избран заместителем председателя партии (1919 г.).

Ш. Рустамбеков также был редактором газеты «Азербайджан» (1918 г.). Заведовал канцелярией Министерства внутренних дел АДР, а с

начала марта 1920 года занимал должность заместителя министра внутренних дел АДР.

После установления 28 апреля 1920 г. в Азербайджане советской власти, Ш. Рустамбеков переехал в Тифлис, где создал «Комитет освобождения Азербайджана». Потом эмигрировал в Стамбул (Османская империя). Работал в редакции выходившего там журнала «Новый Кавказ» (1923–1927 гг.). Выступал с многочисленными статьями на страницах газет и журналов («Йени Кавказ», «Азери тюрк», «Одлу юрд», «Прометей», «Кавказ»). Опубликовал труды по политической истории Азербайджана. На обще-азербайджанском съезде «Меджлиса национального единства» (1943, Берлин) был избран почетным членом президиума съезда.

Ш. Рустамбеков умер в 1960 году. Похоронен в Стамбуле.

Конечно ж надо написать об азербайджанском общественно-политическом и государственном деятеле **Садыове Джалиле Гаджи Мамеде оглы** (1888–1937).

Он родился 22 декабря 1888 г. в семье мещанина и торговца г. Шуша Елизаветпольской губ. Учился в Шушинском реальном училище (1898–1904 гг.), Елизаветпольской гимназии (1904–1906 гг.).

В 1906 году Дж. Садыхов переехал в Киев, где учился в частной гимназии Вячеслава Петра (1906–1909 гг.). Потом учился на медицинском факультете Университета Св. Владимира (1909–1910 гг.), на химическом отделении Киевского политехнического института (1910–1917 гг.). Зарабатывал на жизнь репетиторством.

Февральская революция 1917 года застала Дж. Садыхова в Киеве. В 1918–1919 гг. он занимал должность комиссара «Комиссариата Азербайджана на Украине». Ставил перед собой задачу «защищать интересы проживающих в Украине азербайджанцев». На протяжении 1918–1919 гг. был официальным представителем Азербайджанской Демократической Республики в Украине (представительство находилось по адресу ул. Прозоровская, 15, кв. 1, сегодня ул. Эспланадная). В 1920 году работал секретарем консульства Персии в Украине.

Весной 1921 года Дж. Садыхов побывал в Москве, где при помощи бывших студенческих товарищей, на тот момент влиятельных деятелей советского Азербайджана, поехал в Баку. Там вступил в РКП(б), устроился работать «Начкультпросветом» в «ПУР» АзССР. Потом работал лектором партийной школы «ПУРа». Позже занимал должность личного секретаря наркома социального обеспечения АзССР М. Исрафилбекова (Кадырли).

В феврале 1921 года побывал в служебной командировке в Москве и Киеве. Тогда при Киевском губкоме КП(б)У организовал «восточную секцию» и «Клуб трудящихся Востока».

В советском Азербайджане Дж. Садыхов сменил фамилию на «Мамедзаде». Очевидно, что таким образом пытался скрыть свое прошлое, связанное с АДР. В начале 1920-х годов работал в наркомате социального обеспечения АзССР: председатель партийной ячейки наркомата, лектор партийной школы, «заоргинструктор», организатор объединенных ячеек НКСО, лектор партийной школы «нефтекома», агитатор «агитпропа» райкома, по поручению женского отдела ЦК КП Азербайджана читал политграмоту для мусульманских женщин-тружениц.

В 1922–1923 гг. Дж. Садыхов работал в аппарате совнаркома АзССР: секретарь, управляющий делами. В 1923 году перешел на работу в азербайджанскую компартию, где в Бакинском комитете работал заместителем заведующего по организации пропаганды среди турков. В этом же году возвратился на работу в совнарком, в частности назначен заместителем наркома образования: сначала возглавлял управление искусств и школ, потом управление театров, и в конечном итоге до 1929 года – Главный комитет профессионального образования («Главпрофобр»). В то же время с 1926 года был деканом педагогического факультета Азербайджанского государственного университета (бывший Высший мужской педагогический институт).

Дж. Садыхов выступал сторонником смены в азербайджанском алфавите арабской графики на латинскую. Вместе с филологами С. Агазаде и С. Ахундзаде подготовил учебник «Новый тюркский алфавит». Был одним из организаторов «Первого всесоюзного тюркологического съезда». На съезде его делегировало «Общество исследования и изучения Азербайджана». Был избран председателем его «мандатной комиссии». На съезде выступил с докладом «О системах алфавитов тюркских народов».

В конце 1920-х – середины 1930-х годов Дж. Садыхов работал директором «Азгосиздата», ответственным редактором журнала «Просвещение и культура», заведующим отделом Гянджинского окружкома АКП(б), руководителем социально-культурной группы, потом руководителем группы советского строительства азербайджанской Центральной контрольной комиссии и рабоче-крестьянской инспекции (ЦКК-РКИ). Избирался кандидатом в члены ЦИК АзССР. Репрессирован в 1937 году.

О **Султанове Искендербеке Рустамбеке оглы** (1898–?) известно, что он с 1916 года учился в Киевском коммерческом институте. В 1929 году окончил Шарлотенбургский политехнический институт (Германия). В 1933 году вернулся в Баку, работал в тресте «Электроразведка» «Азнефти». Был репрессирован.

В свою очередь, о его родственнике **Султанове Мамеде Таги Аге Поладе оглы** (?–?) известно, что с 1908 г. он учился на медицинском факультете Университета Св. Владимира. Воевал в Первую Мировую войну (1914–1918 гг.), был награжден двумя георгиевскими крестами. В

1920 году воевал в Зангезуре, бежал в Иран, но потом вернулся. В 1930-е годы руководил каким-то медицинским учреждением в Нахчыване. Был репрессирован, осужден к 8 годам исправительно-трудовых лагерей. Амнистирован.

Обязательно нужно рассказать о таком выдающемся азербайджанском медике, ученом-хирурге как **Топчибашев Мустафа Агабек оглы** (1895–1981).

Он родился 5 (18) августа 1895 г. в с. Гейкумбет около Иривана (сейчас Ереван) Эриванской губернии. В 1914 году поступил на медицинский факультет Университета Св. Владимира, который закончил в 1919 году. Возвратившись на родину, работал в городских больницах Баку, Нахчываня, одновременно – ординатором, ассистентом, доцентом медицинского факультета Бакинского университета. В то же время работал главврачом хирургической больницы Азербайджанского комиссариата здравоохранения.

В 1926 году М. Топчибашев с группой медиков был направлен на стажировку в Германию. По возвращении начал работать на кафедре госпитальной хирургии. В 1930 году защитил диссертацию на тему: «Клиника, патология и лечение спленомегалии при малярии». Стал профессором, возглавил кафедру факультетской хирургии Азербайджанского медицинского института Н. Нариманова (до 1975 года).

В 1941–1945 гг. М. Топчибашев был главным хирургом эвакогоспиталей Народного комиссариата здравоохранения АзССР. В эти годы спас много человеческих жизней в эвакогоспиталях Баку – одного из главных тыловых городов на территории СССР. В послевоенные годы работал главным хирургом Минздрава АзССР. В 1947–1949 гг. – директор Научно-исследовательского института клинической и экспериментальной хирургии АН АзССР. В 1951–1955 гг. и 1968–1981 гг. был вице-президентом АН АССР.

С 1945 г. М. Топчибашев – действительный член (академик) АН АзССР. В 1949 г. избран членом-корреспондентом, а в 1960 г. – академиком Академии медицинских наук СССР. С 1952 года – член-корреспондент АН НРБ. Кроме того, с 1950 года – член Всесоюзного общества хирургов, а также член Международной ассоциации хирургов. Был редактором Большой медицинской энциклопедии.

М. Топчибашеву присуждены звания «Заслуженный деятель науки Азербайджанской ССР» (1940 г.), Лауреат Государственной («Сталинской») премии СССР (1943 г.), Герой Социалистического Труда (1975 г.), трижды награжден орденом Ленина, а также орденом Октябрьской революции, орденом Трудового Красного Знамени, орденом Красной Звезды, орденом «Знак Почета», медалями, в том числе серебряной медалью Всемирного Совета Мира.

М. Топчибашев проводил активную общественно-политическую деятельность. Он был членом КПСС (с 1947 г.), а также председателем Азербайджанского комитета защиты мира (с 1950 г.), депутат Верховного Совета АзССР I–X созывов, дважды избирался председателем Верховного Совета АзССР (1953–1959 гг., 1967–1971 гг.). Наиболее известными работами М. Топчибашева являются: Аппарат для удаления инородных тел и его применение (Баку, 1949); Портальная гипертензия и ее хирургическое лечение (Баку, 1961); Специальная хирургия: В 5 т.

Умер 21 ноября 1881 г., похоронен в Баку.

Необходимо написать об известном азербайджанском медике **Талышинском Мир Абдулфатхане Рзахане оглы (Ага-хан) (1885–1949)**.

Он родился 19 сентября 1885 г. в Ленкоране. Среднее образование получил в Первой Бакинской мужской гимназии. В 1909–1916 гг. учился на медицинском факультете Университета Св. Владимира. С марта 1917 года работал ординатором в Харьковском госпитале общества Красного Креста.

В апреле 1917 года А. Талышинский возвратился на родину и начал работать в хирургическом отделении Бакинской городской клинической больницы. В то же время в 1918 году исполнял обязанности вице-консула УНР в Баку. С 1920 г. работал на кафедре общей хирургии Бакинского государственного университета. В 1930 году основал отделение травматологии в Бакинской больнице им. Н. А. Семашко. В 1935 году напечатал первое учебное издание по травматологии на азербайджанском языке для студентов медицинского института.

А. Талышинский стал доктором медицинских наук (1937 г.), профессором (1939 г.). На протяжении 1938–1944 гг. был заведующим кафедрой травматологии-ортопедии и военно-полевой хирургии Азербайджанского института усовершенствования врачей. Одновременно в годы Великой Отечественной войны являлся главным хирургом военного госпиталя.

После окончания германо-советской войны А. Талышинский основал Бакинский НИИ травматологии и восстановительной хирургии, где возглавил отделение травматологии-ортопедии, которым руководил до конца жизни. Умер 21 декабря 1949 г. в Баку.

Его родственник **Талышинский Мир Искендер хан (Мир Искендер-бек) (?–?)** с 1914 года учился в Киевском коммерческом институте. Во времена АДР (1918–1920 гг.) работал инспектором Ленкоранской мужской гимназии при Министерстве народного образования. Был педагогом.

О **Талышханове Мир Габиге хане (1896–1961)** удалось выяснить, что с 1914 года он учился в Киевском коммерческом институте. Но окончил медицинский факультет Азербайджанского Государственного Университета (1924 г.). После чего 15 лет работал хирургом в различных районах Азербайджана. Во время Великой Отечественной войны являлся

старшим хирургом военного госпиталя. С 1947 г. был ассистентом кафедры оперативной хирургии Азербайджанского Государственного Медицинского института. Стал кандидатом медицинских наук (1957 г.), доцентом кафедры оперативной хирургии (1959 г.). Умер и похоронен в Баку.

В свою очередь, **Шамхорский Али-Акпер-бек Рустам-бек оглы** с 1913 года учился на юридическом факультете Университета Св. Владимира. По возвращении в Азербайджан был землевладельцем в г. Гянджа. В период АДР (1918–1920 гг.) входил в городскую управу Гянджи. Был членом партии «Мусават». После установления в Азербайджане советской власти, эмигрировал в Стамбул (Османская империя). В эмиграции был влиятельным азербайджанским деятелем, принадлежал к «группе беспартийных». Состоял в азербайджанском национальном комитете «Милли Бирлик». Во время германо-советской войны (1941–1945 гг.) вел с турецким и германским правительствами тайные переговоры о возвращении из Германии в Турцию азербайджанцев-военнопленных, с целью их дальнейшей борьбы против СССР.

Целесообразно вспомнить об известном азербайджанском политическом и государственном деятеле **Шахсуварове Нур-Мамеде Адильхане оглы** (1883–1958).

Он родился в селе Минкенд Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии (сегодня Зангеланский район, Нагорный Карабах). В 1901 году окончил учительскую семинарию и несколько лет в Гяндже изучал русский язык. В 1912 году окончил Тифлисский педагогический институт. С 1909 года учился на медицинском факультет Университета Св. Владимира. В 1910 году перевелся на юридический факультет этого же университета, который окончил в 1915 году.

Н.-М. Шахсуваров являлся активным участником Февральской революции 1917 года в России. В июне 1919 года он возвратился в Азербайджан и вступил в партию «Иттихад». Был депутатом парламента АДР, товарищем (заместителем) министра народного просвещения 1918–1920 гг., министром народного просвещения АДР (5 марта – 1 апреля 1920 г.). После установления в Азербайджане советской власти работал заместителем министра образования АзССР, затем доцентом Нефтяного института.

Как и многие другие, Н.-М. Шахсуваров был репрессирован, в частности, арестован и 9 февраля 1940 г. осужден к 5 годам исправительно-трудовых лагерей. Отбывание наказания отправлен в лагерь для заключенных в Краснодарском крае. Освобожден из заключения в 1943 году. После освобождения возвратился в Баку, где работал профессором российской филологии в Бакинском медицинском

и Нефтяном институте (1946–1958 гг.), а также заведующим кафедрой русского языка и литературы в Бакинском государственном университете. Умер 11 августа 1958 г., похоронен в Баку.

Нужно рассказать и о его родственнике и участнике азербайджанского освободительного движения, государственном деятеле АДР, просветителе **Шахсуварове Нурмамед бек Адилхане оглу** (1883–1958).

Он родился в селе Минкенд Зангезурского уезда Елизаветпольской губернии (сегодня Зангеланский район, Нагорный Карабах). Окончил Горийскую учительскую семинарию (1903 г.), после чего преподавал русский язык в Гяндже. Окончил Александровский учительский институт (1912 г.), затем экстерном окончил юридический факультет Университета Св. Владимира (1915 г.).

Н.-М. Шахсуваров принимал активное участие в Февральской революции 1917 года. В период АДР занимал должность министра народного просвещения Горской Республики (образована летом 1918 года в результате освободительной борьбы северокавказских народов). В июне 1919 года был назначен заместителем министра народного просвещения АДР в четвертом правительстве Н. Усуббекова. Был членом партии «Иттихад». 5 марта 1920 г. в пятом правительстве Н. Усуббекова назначен министром просвещения и вероисповедания. Известно, что Н.-М. Шахсуваров принимал непосредственное участие в учреждении Бакинского государственного университета.

После установления в Азербайджане советской власти (апрель 1920 года) Н.-М. Шахсуваров работал заместителем наркома просвещения АзССР. Затем преподавал русский язык в средних и высших учебных заведениях Баку. Был репрессирован, в частности в 1940 году арестован и сослан в Краснодарский край. Из ссылки вернулся в 1943 году. Занял должность заведующего кафедрой русского языка Азербайджанского медицинского института. Умер 11 августа 1958 г. в Баку.

Кроме того, о других учащих киевских вузов начала XX века известно, что **Алибеков Иса бек Бала бек оглы**, учившийся на медицинском факультете Св. Владимира стал известным азербайджанским доктором, который в 1926 г. занимал должность директора Больницы им. Азизбекова. В свою очередь, **Велибеков Махмуд бек**, учившийся в Киевском политехническом институте, в 1918–1920 гг. был нотариусом г. Баку. В Киевском политехническом институте, а также в Киевском коммерческом институте учился **Тальшинский Мир Аббас Кули Хан Рза хан оглы**. В Киевском коммерческом институте учился **Шахбазов Абдулла Аббас оглы**, учившийся потом в Харьковском химико-технологическом институте.

Таким образом, из общей численности ок. 200 студентов-азербайджанцев г. Киева начала XX века, около 30-40 человек стали известными учеными (юристами, медиками, историками). Многие

защитили дисертації, стали кандидатами і докторами медичних і юридических наук, доцентами і професорами. Реалізували себе як опытніе і успешніе управленцы. Некоторые были назначены на должности министров АДР и АзССР, но во второй половине 1930-х годов были репрессированы. Ныне, как в Азербайджане, так и за рубежом, проживает много их потомков, но это тема уже следующего исследования.

Хатіра Гахраманова (Баку, Азербайджан)

Вплив азербайджансько-українських відносин на національну діаспору

Стосунки між Азербайджаном та Україною – однієї з найбільших європейських держав, мають давню історію. Аналізуючи ці зв'язки, ми спостерігаємо визначну роль азербайджанських студентів, які навчались в Україні на початку ХХ століття. Завдяки азербайджанським студентам України, українська громадськість почала говорити про Азербайджан, а громадськість Азербайджану – про Україну. Завдяки архівним документам дослідникам вдалось ідентифікувати близько 200 молодих азербайджанців, які навчалися в великих містах України, включаючи місто Київ [1; 3, с. 46]. Більшість із цих студентів стали відомими діячами, які відіграли ключову роль в суспільно-політичній історії Азербайджану. Ми можемо назвати імена цих студентів: Тагі Шахбазі Симург, Наріман Наріманов, Шафібей Рустамбейлі, Юсиф Везир Чеменземенлі, Джаліл Садигов, Садиг бек Агазаде, Юсиф Салехов, Джахангір Хамзаєв, Мустафа Топчубашов та багато інших. Азербайджанська студентська молодь займалась суспільною і політичною діяльністю вже під час навчання. Як приклад, можна згадати ім'я Нарімана Наріманова, який почав свою політичну кар'єру під час навчання в Одесі [5, с. 25]. Він брав участь у студентському русі, займався агітацією і пропагандою серед робітників Одеси. Його участь у Всеросійському студентському з'їзді 17 листопада 1903 р. привернула увагу царської «охранки» [3, с. 46].

Під час іншого студентського з'їзду (1905-й рік) Н. Наріманов виступив з доповіддю про перевагу конституційної республіки над монархією. За його пропозицією наприкінці доповіді учасники з'їзду вшанували пам'ять жертв антиурядового виступу в Одесі [10]. Як бачимо, Н. Наріманов шанував усіх, хто загинув заради свободи народу, незалежно від етнічної приналежності.

Інший громадський діяч, письменник Юсиф Везир Чеменземенлі, був першим послом в Україні і Польщі, якого призначила Азербайджанська Демократична Республіка. Життя в Україні вплинуло на політичні погляди Юсифа. В Київському університеті Св. Володимира він заснував «Товариство допомоги студентам-мусульманам». В цьому університеті

він сам здобував освіту, і разом з іншими мусульманами студентами, які тоді навчались в Києві, заснував студентську організацію [6, с. 29].

Ю. Чемазменлі також заснував «Азербайджанський культурний центр», який займався популяризацією азербайджанської культури й мови. Разом із колективом видавництва «Рада київської друкарні» публікував і поширював брошури на азербайджанську тематику.

Варто відзначити, що в суспільному житті України початку ХХ століття брали участь також інші студенти. Їх світогляд вплинув на формування поглядів азербайджанської молоді, яка приїжджала навчатись до України пізніше. У подальші 1918–1920-ті роки суспільно-політичну діяльність азербайджанських студентів, які навчались в Києві та інших українських містах, належно оцінено, їх імена назавжди ввійшли в історію.

В результаті національно-визвольної боротьби Азербайджан і Україна звільнились від російського імперського гніту, згодом здобули незалежність [2, с. 34]. 22 січня 1918 року проголошено незалежність Української Народної Республіки, а 28 травня 1918 року утворено Азербайджанську Демократичну Республіку [6, с. 29].

Надалі між Українською державою і АДР досягнуто угоду про обмін офіційними представниками. Відповідно 20 липня 1918 р. Олексій Кулінський був офіційно призначений генеральним консулом українського уряду в Тбілісі (у Грузії, Вірменії і Азербайджані) [6, с. 29].

Після того, коли в Україні до влади прийшов уряд УНР 26 січня 1919 р., було створено Надзвичайну дипломатичну місію УНР на Кавказі. В якості голови її Іван Красковський. Його повноваження були визнані владою Грузії (8 травня), Вірменії (16 травня) і Азербайджану (5 серпня 1919 р.) [6, с. 29].

Проте, організувати консульське представництво України в Азербайджані не вдалось через обмежені фінансові ресурси і тогочасну війну з радянською Росією. Тому була підтримана ідея, щоб призначити консулом українця, який проживав в Азербайджані. І фінансуватись мали лише канцелярські витрати. В результаті 23 серпня 1919 р. на посаду консула призначено А. Голованя. Його повноваження були визнані Міністерством закордонних справ Азербайджану 8 жовтня 1919 р.

А. Головань не дуже старанно працював на цій посаді – йому не вистачало часу, а через поважний вік він незабаром взагалі подав у відставку. Тому на прохання І. Красковського (який у цей час був проїздом в Азербайджані), консулом призначено його особистого друга і члена Української ради Баку (орган самоврядування місцевих українців) – Василя Кужіма. Клопотання про призначення було узгоджене з азербайджанським урядом 1 січня 1920 року [9, с. 195].

Василь Кужім почав активно працювати. Він вивчив становище близько 20 000 українців, які проживали в Мугані, і прийшов до висновку, що вони знаходяться у важкому соціальному становищі. За ініціативою уряду АДР їм була виділена соціальна допомога на 750 тисяч рублів. Місцевій владі також вдалось надати українцям земельні ділянки для

сільськогосподарської діяльності. У березні 1920 року Кужіма викликали в Україну і він не зміг повернутись до Баку через окупацію радянською Росією в квітні ц.р.

Комісаріат Азербайджану в Україні створено в Києві 10 жовтня 1918 року як орган місцевого самоврядування. Його метою Комісаріату був захист прав та інтересів азербайджанців, які проживали в Україні. Комісаром був призначений Джаліл Садихов, його помічником Юсиф Салехов, секретарями Мір Джалал Міртагієв і Джахангір Ісмаїл огли Гамзаєв. На відкритті Комісаріату так само були присутні чоловік доньки Алімардана Топчубашова, Сари-ханум – Алі Ашраф Султанов і його двоюрідний брат Мамед Таги Султанов. Представництво Азербайджану звернулося до української влади з проханням не залучати азербайджанців на військову службу в українських збройних силах, а також почало видачу паспортів, що підтверджували їх громадянство АДР. 19 листопада 1918 року азербайджанцям, які проживали в Києві, видано 110 паспортів [6. с. 29]. Ті, хто отримав паспорти, були звільнені з військової служби. Серед них був студент медичного факультету Університету Св. Володимира, в майбутньому видатний азербайджанський хірург, учений, академік, засновник Інституту експериментальної хірургії МЕА Мустафа Топчубашов і Джаміль Садихов, який працював в консульстві Ірану в Україні на початку 1918 року.

28 квітня 1920 року в результаті встановлення радянської влади в Азербайджані була створена Азербайджанська РСР. Це було фактично офіційним визнанням суверенітету Азербайджану. 30 грудня 1922 року на першому з'їзді Рад СРСР Рад було оголошено, що СРСР створено в результаті об'єднання РРФСР, України, Білорусії і ЗСФСР (як відомо, в його склад входив так само і Азербайджан) в єдину державу. Таким чином, формальна незалежність Азербайджану була скасована. Після усіх цих подій, не зважаючи на відсутність незалежних політичних стосунків між Україною і Азербайджаном, наші країни працювали над подальшим зміцненням зв'язків між обома народами і їхньої співпраці, включаючи обміни студентами, фахівцями. Сотні азербайджанців, які були фахівцями в різних сферах, переїхали в Україну на місце постійного проживання. Внаслідок цього, в містах Київ, Харків, Одеса, Львів, Вінниця, Дніпропетровськ, Донецьк, Запоріжжя, Житомир, Івано-Франківськ, Кіровоград, Миколаїв, Полтава, а також регіонах Криму, Волині, Закарпаття влаштувалися сотні наших співвітчизників.

22 червня 1941 року із нападу нацистської Німеччини на СРСР розпочалась Велика Вітчизняна Війна 1941–1945 років [8, с. 23]. План нападу на СРСР затверджено 18 грудня 1940 р., і він був заснований на блискавичній військовій стратегії («план Барбароса»). За цим планом передбачалось розгромити радянську армію сильним раптовим ударом і до зими вийти до лінії Архангельськ-Астрахань. У плані окупації гітлерівської Німеччини, особливе місце займала «бакинська нафта». Таким чином, уряд Німеччини вважав захоплення бакинської нафти,

важливим чинником в реалізації політики вторгнення на Сході. Згідно з «Планом управління Кавказом» А. Розенберга, в Азербайджані і в рейхскомісаріаті Кавказу, мав бути створений «керівний орган», який мали розташувати в Тбілісі. Після перемоги над СРСР нацистська Німеччина мала намір окупувати території в Перській затоці, аж до Індійського океану. На землях, населених тюркськими народами, планувалось створити державу «Великий Туркестан», як маріонетну й залежну від Німеччини.

Проте 27 березня 1941 р. німецькій континентальній нафтовій компанії було доручено зайнятись видобутком і транспортуванням нафти з Баку. А. Гітлер хотів перетворити Баку на воєнізований центр, що забезпечує нафтою німецьку імперію. Сталась масштабна військова мобілізація, були сформовані нові війська. Народи СРСР боролись проти німецького нацизму під гаслом «Все для фронту, все для перемоги!» Азербайджанський народ активно брав участь в цій війні, до остаточної перемоги. Однією з республік, де партизанський рух був широко поширений під час війни, була Українська РСР. У перші нацистської окупації УРСР була охоплена партизанським рухом. У перший місяць війни ЦК КП(б)У і республіканський уряд сформували 583 партизанські загони і 1700 диверсійно-бойових груп на окупованих територіях. До кінця 1941 року 13 провінційних, більше 111 районних, міських, комітетів і інших секретних політичних партій та організацій відповідали за партизанський рух на окупованих територіях [8, с. 23]. Партизанський рух проти німецько-фашистських загарбників в Харківській області очолив видатний діяч, член ЦК КП(б) Азербайджану, депутат Верховної Ради В. Х. Ахундов.

Він вийшов з оточеного фашистськими військами Харкова і зумів зв'язатися з таємними партійними організаціями. В 1942–1943 рр. Ахундов був організатором і керівником таємних партизанських загонів в Близнецькому і Лазовському районах Харківської області. Його партизани поширювали антинацистські листівки серед населення, створювали спеціальні диверсійні групи для боротьби з ворогом, знищували лінії зв'язку і часто висаджували в повітря залізничні вагони, залізничні мости. В. Х. Ахундов загинув в бою в битві за Україну влітку 1943 року.

Під час війни німецько-радянської 1941–1945 років азербайджанці, які входили до складу партизанських загонів і підрозділів, що діяли на території України, були нещадні до нацистів. Більше 20 азербайджанських бійців воювали проти ворога під керівництвом одного з видних організаторів партизанського руху в Україні С. А. Ковпака. Аслан Алієв, Муслім Багіров, Бабаш Дадашов і Володимир Корастілов успішно виконали кілька складних і відповідальних завдань [8]. Розвідувальний загін комсомольця А. Алієва знищив близько 250 солдатів і офіцерів ворога, з яких 70 особисто знищені відважним командиром.

Бакинський нафтовик В. Корастильов п'ятнадцять місяців воював в тилу ворога, брав участь 53 боях з нацистами. Кулеметник М. Г. Багіров брав участь у боях протягом одного року і знищив 40 фашистів, і вразив

13 вогневих точок ворога. М. Багіров був нагороджений орденом Вітчизняної Війни II ступеня, Орденом Червоної Зірки і медаллю 1-ого ступеня «Партизан Великої Вітчизняної Війни». Під час війни партизани, які діяли в тилу ворога, використовували різні методи боротьби з нацистами. Одним з таких методів було носіння німецької солдатської уніформи і участь в диверсійних операціях. Партизанський загін у складі азербайджанців, які воювали в Дніпропетровській області під керівництвом Х. С. Бабанли вміло використовував цей метод бою, що привело до значних втрат супротивника. Ця група розповсюдила більше 5 тис. листівок, у яких відображалась реальна ситуація на радянсько-німецькому фронті, пошкодила кілька цілей супротивника, знищила склади військових боєприпасів, спалила 17 електродвигунів і затопила вугільну шахту «Жовтень» в Кривому Розі.

В різний час у складі різних груп і організацій воювали азербайджанці, під командуванням І. І. Тітова, А. К. Никонакчука і Б. К. Джангина, в складі Тернопільської партизанської групи, їх було більше 40 чоловік, в партизанському з'єднанні М. Наумова, 80-70 чоловік в партизанському з'єднанні «Чернігів» пліч-о-пліч билися разом проти німецьких окупантів. Стійко чинячи опір гнобителям, піддававшись нелюдським випробуванням, вони наполегливо боролись проти гітлерівців, створювали антифашистські організації в таборах для військовополонених, допомагали тікати військовополоненим, які приєднувались до партизанського руху. Так Аслан Ібадов організував втечу 15 чоловік з таборів для військовополонених і приєднався до партизанського загону Грабчака, що базувався в Житомирській області. Його рота, зруйнувала один міст, підірвала 22 потяги, знищила 64 автомобілі, і близько 500 солдатів і офіцерів ворога. Відомий як талановитий партизан, і блискучий керівник, А. Ібадов особисто знищив 34 гітлерівці, захопив 17 з них, знищив два автомобілі противника і залізничний міст.

Серед народних месників України були і жінки-азербайджанки, які мужньо воювали пліч-о-пліч з чоловіками. Військова лікарка Сара Ібрагімова, диверсант Альфа Ширазі, Фаріда Насруллаєва і Лідія Дроздова показали приклади мужності і героїзму в партизанському загоні, в якому служили. Одним з регіонів, де було поширено партизанський рух, був Крим. Партизанська війна в Криму викликала великі труднощі. Централізація потужних частин противника, широка дорожня мережа, виявлення партизанських баз німецькими гарнізонами, і відсутність регулярного зв'язку з радянськими військовими частинами, ускладнювали діяльність народних месників.

Не зважаючи на ці труднощі, в 1941–1944 роках кримські партизани знищили 29 тис. солдатів і офіцерів, захопили 4 тис. полонених, 38 паровозів, 947 вагонів, 2 бронепоезди, 13 танків, 211 гармат, 1940 машин і багато інших трофеїв. У цих операціях азербайджанські бійці активно брали участь нарівні з іншими народами СРСР. Нурмамед Азімов, Гаджі Алієв, Салех Аськеров, Алі Мамедов, Гаджі Гусейнов, Михайло

Сепатов, Гафур Ейюбов й інші бились проти ворога в партизанських загонах.

У 1942–1943 роках під потужними ударами радянської армії фашисти змушені були відступити по всій лінії фронту. В тилу ворога територія, охоплена партизанським рухом, ще більше розширилась. За цей період сотні азербайджанських бійців героїчно протистояли ворогу у складі партизанських загонів. Особливо відзначилися в операціях: З. Б. Хабібов, А. Нагієв, І. Н. Наджафалієв, В. Халілов, М. З. Залов, Г. А. Джаббаров, В. К. Раджабов, М. А. Черов, А. Сафаралієв. Головним чинником перемоги СРСР у війні, була успішна мобілізація сил країни і народу для перемоги. Керівництво країни ще більше підсилило методи адміністративного управління і відновило свою економіку незабаром після війни. Економічні, військові і моральні сили народів були об'єднані. Азербайджанський народ зробив гідний внесок до перемоги СРСР у Другій світовій війні. Період з 1941-й по 1945-й рік був доленосним періодом Другої світової війни. Народи Радянського Союзу, включаючи азербайджанський народ, відіграли визначальну роль в досягненні історичної перемоги над нацизмом [7, с. 52-64].

Одна з наших цілей, при аналізі подвигів наших співвітчизників під час війни 1941–1945 рр. полягала в тому, щоб розкрити і показати ці гідні моменти, сьогодні перед азербайджанцями, які проживають в Україні. Як ми знаємо, цей режим, який ми називали СРСР, який об'єднав 15 республік, до складу якого входило до 200 народів, рухнув в 1991 році. Розпад СРСР можна вважати одним з найпрогресивніших подій новітньої історії. Етнополітичні проблеми на Близькому Сході потрясли СРСР і зіграли роль каталізатора в процесі його розпаду.

В черговий раз обидві республіки оголосили про незалежність в 1991 році [9, с. 195]. Але захистити незалежність було складніше, ніж здобути її. У перші роки незалежності необхідно було здолати розруху, внутрішні проблеми, перебудувувати економіку, врегулювати зовнішню політику, бути визнаними на міжнародній арені, все це вимагало певного часу і лідера, здатного нести тягар труднощів, що існують в кожній республіці. До всього перерахованого можна додати проблеми одного мільйона азербайджанців, які були вигнані зі своїх рідних земель, в результаті вірменської агресії, їх біль і втрати викликали серйозну стурбованість і заклопотаність уряду.

В 1993 році, з вибором свого гідного сина, народіві вдалося вивести Республіку на новий етап розвитку. Прийшовши до влади Гейдар Алієв, почав проводити крупні реформи по визнанню Азербайджану в світі, встановлювались взаємини між іншими країнами, йому вдалось налагодити економічні, політичні й міжнародні відносини. Ці стосунки продовжувались і розвивались й з братським українським народом. Під час першого офіційного візиту Гейдара Алієва до України, в березні 1997 року, було підписано 17 угод. Найважливішою з цих угод є «Договір про дружбу, співпрацю і партнерство», який показав, що стосунки між

двома країнами мають стратегічний характер. Під час візиту в 1997 році Г. Алієв зустрівся з нашими співвітчизниками, які проживали в Україні. Як завжди під час зустрічі, він дав багато рекомендацій нашим співвітчизникам. В результаті цих рекомендацій в 1999 році створено Конгрес азербайджанців України (КАУ). Слід зазначити, що КАУ став першим конгресом, заснованим в історії азербайджанської діаспори [10].

Азербайджанські організації діаспори, що діють в Україні, а також українські організації діаспори, що діють в Азербайджані, відіграють важливу роль в зміцненні дружби і співпраці між нашими країнами і народами. В Україні діють багато-чисельні азербайджанські організації діаспори і національно-культурні центри. Серед них, активною організацією діаспори вважається «Об'єднана діаспора азербайджанців України» (ОДАУ). Головою ОДАУ є Хікмет Джавадов. Ще одна багато чисельна організація, що діє в Україні, – Об'єднаний конгрес українців Азербайджану. Голова Конгресу – Ровшан Тагієв, президент Національних Зборів України [10].

Нещодавно розпочався новий етап розвитку в діяльності діаспори. Перш за все, від організацій діаспори очікується спільна робота. З цією метою була визначена робоча група, яка прийшла до висновку – створити Координаційну раду Азербайджанців України і вирішила, що спільні дії необхідні. Нові кроки на шляху розвитку діаспори – це є найважливіші питання для майбутнього азербайджанського народу, його гідного захисту імені і єдності влади в глобальній сфері. Державна підтримка в цій області завжди вагома, і Державний комітет по роботі з діаспорою піклується про наших співвітчизників, які живуть за кордоном, й ініціює нові проекти у цій галузі.

Список використаних джерел та літератури

1. Тахирзаде Н. А. Історія утворення Азербайджану: нариси і випускники перших вузів. – Баку, 2015. – 479 с.
2. Купчик О. Р., Даміров А. У. Студенти – азербайджанці міста Києва в суспільно-політичному житті України (1900–1917 рр.). – Київ, 2013. – 115 с.
3. Наріманов Н. До історії наших революцій. – Баку, 1992. – 80 с.
4. Ахмедов Т. Наріман Наріманов. – Баку, 2010. – 160 с.
5. Гасимли М. Дж., Купчик О. Р., Даміров А. У. Українсько-азербайджанські політичні стосунки: історія та сучасність. – Київ, 2014. – 160 с.
6. Везіров О. Ю. Перший посол Азербайджанської Республіки в Україні і Туреччині. – Баку, 2007. – 29 с.
7. Історія Азербайджану: Том 7. – Баку, 2008. – С. 52-64.
8. Мамедов Е. Т. Роль держави в становленні і розвитку азербайджанської діаспори: Дис. ... д-ра філософії з політології. – Баку, 2011. – 151 с.
9. Казів М. Наріман Наріманов (життя і діяльність). – Баку, 1970. – 195 с.
10. Архів Держкомітету по роботі з діаспорою Азербайджанської Республіки.

Геноцид украинского и азербайджанского народов: исторические параллели²

С присоединением украинских и азербайджанских земель к Российской империи, царизм, отстаивая имперские интересы, целеустремленно нивелировал политико-социальные и духовно-культурные права “титulyных наций”. Не говоря уже о лишении суверенитета, им запретили иметь собственные школы, университеты, учиться на родном языке, иметь собственные печатные издания, развивать национальную культуру, музыку, театр, изучать собственную историю. Очевидно, “историческая память” рассматривалась царизмом как угроза его существованию. Упреждению этой угрозы должен был способствовать также запрет для мусульман пребывать на государственной и военной службе.

Но именно в XX столетии формы и методы борьбы с двумя народами, пытавшимися добиться “права самому определять свою жизнь”, стали наиболее жесткими и полагали в попытках власти обострить и без этого непростые межэтнические и межрелигиозные отношения на территории Украины и Азербайджана, заселенных и представителями других народов и вероисповеданий. Власть пыталась использовать их с целью борьбы с опасными для империи “национальными выступлениями”.

Их причиной стало бурно развивающееся как в Украине, так и Азербайджане национальное движение, поставившее целью достижение широкой автономии. Поэтому неслучайно, что в годы русской революции 1905-1907 гг. царизм допустил или “молча реагировал” на армяно-азербайджанский межэтнический конфликт. Тогда межэтнические столкновения произошли и в Украине*.

---

² Доклад на тему “Геноцид украинского и азербайджанского народов: исторические параллели” был прочтен на конференции “Память Ходжалы”, организованной партией “Новый Азербайджан” и исполнительной властью Карабахского р-на г.Баку (Баку, 26 февраля 2013 г.).

* После принятия 17 октября 1905 г. императором Николаем II Манифеста “Об усовершенствовании государственного строя”, по которому предусматривалось создание и созыв законодательного органа в виде Государственной Думы, среди населявших империю и наиболее ущемленных в правах евреев и поляков (после восстаний 1830-1831 гг. и 1863 г.) начался национальный подъем, в ответ русские монархисты организовали 19-21 октября 1905 г. по городам Украины еврейские погромы, жертвами которых стало около 12 тысяч человек. Полиция с погромами не справилась, войска властью были введена в города, не случайно, слишком поздно.

Но после обусловленного Февральской революцией 1917 г. падения царизма развить национально-государственное строительство, как в Украине, так и Азербайджане, в рамках демократической и федеративной России не удалось. Помешали этому захватившие в ноябре этого же года власть в России большевики.

Руководствуясь по сути теми же интересами, что и царизм, в частности, сохранение хотя и советской, но “единой и неделимой”, теперь уже они “стимулировали” развитие межэтнического армяно-азербайджанского конфликта, имевшего, кстати, и экономическую подоплеку, связанную с заинтересованностью РСФСР в поставках Бакинской нефти. Поэтому закономерно, что контролируемый большевиками Бакинский совет рабочих, солдатских и крестьянских депутатов (председатель С. Шаумян) не был заинтересован в создании Азербайджанского государства. Более того, стал союзником Армянского национального совета (организация, объединившая проживающих в Азербайджане армян) в вопросе присоединения к Армении частично заселенном армянами Нагорного Карабаха. В этом вопросе им противостояла национальная азербайджанская партия “Мусават” (председатель М. Расулзаде). Дело опять дошло до армяно-азербайджанского межэтнического конфликта 30 марта – 1 апреля 1918 г., когда столкновения произошли на территории Баку и губернии. Его жертвами с обеих сторон стало около 12 тысяч человек.

В этом конфликте армянские вооруженные формирования (4 тысячи человек) непосредственно военными действиями поддержала Красная гвардия (6 тысяч человек). Более того, совнарком РСФСР тайно предоставлял армянским вооруженным формированиям оружие и боеприпасы. Немногочисленная армия АДР противостоять им не могла.

Армяно-азербайджанский межэтнический конфликт продолжался до 1920 г., и происходил на территории Бакинской, Елизаветпольской и Эриванской и других губерниях. С обеих сторон тогда погибло несколько десятков тысяч человек, население понесло огромные материальные убытки, сотни тысяч их были вынуждены покинуть родные и обжитые места.

Примечательно, что во время национально-освободительной борьбы 1917–1921 гг. Украина также столкнулась с преступлениями по отношению к себе со стороны советской России. Зимой 1918 г. ее войска впервые захватили большую часть Украины (Украинская Народная Республика периода Центральной Рады). Пытавшийся остановить наступление ее войск на Киев студенческий отряд количеством 300 человек был разбит советской армией М. Муравьева около железнодорожной станции Круты под столицей. Попавших в плен студентов по зверски закололи штыками.

Особенно жестоко солдаты Муравова повели себя в Киеве, когда за три недели пребывания в городе убили около 5 тысяч “врагов социалистической революции”. Тогда погибли митрополит Украинской

Православной Церкви Владимир, бывшей временно исполняющий обязанности законодательного органа Украинкой Центральной Рады В. Науменко, генералы армии УНР Я. Гандзюк и Я. Сафронов. Город переполнили убийства, грабежи и насилие. Командующий советскими войсками в Киеве М. Муравьев вспоминал по этому поводу: “революционная месть заставила нас быть беспощадными. Я приказал артиллерии бить по высоким и богатым дворцам, по церквям, попам и монахам... Я поджог снарядами большой дом Грушевского (председатель Центральной Рады – О. К.), и он на протяжении трех дней горел как большой факел”.

Эти события угнетающе влияли на киевлян. Как вспоминал П. Скоропадский (в 1918 г. гетман Украинской Державы): “Это был настоящий ад. Уже во времена Гетманата я хотел установить точное количество расстрелянных военных и гражданских, но сделать это уже было невозможно. Во всяком случае, их количество следует исчислять тысячами”.

Во времена второй советской оккупации Украины (зима – лето 1919 г.) проводимая политика “военного коммунизма”, в частности, имущественные экспроприации, продовольственной разверстки и “красного террора” привела к тысячам погибших украинских крестьян. И в свою очередь спровоцировали массовые крестьянские восстания.

А все попытки правительства УНР вернуться к власти в Украине военным путем результата не приносили. Чтобы упредить их на будущее попавшая в окружение и плен во время Второго “Зимнего похода” армия УНР была расстреляна советским комдивом Г. Котовским под селением Базар на Волыни*.

После поражения национально-освободительной борьбы советская власть приложила все усилия для физического уничтожения как руководителей АДР, так и УНР. Советские спецслужбы буквально охотились на них. Поэтому большинство руководителей как АДР (М. Расулзаде, А. Топчибашев, Х. Солтанов, А. Шейхульисламов), так и УНР, Украинской Державы (М. Грушевский, В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадский) вынужденно эмигрировали и тайно проживали за границей.

Некоторых азербайджанских национальных политических и военных деятелей, оставшихся в советском Азербайджане, репрессировала советская власть или убили армянские национал-террористы (Н. Усуббеков, М. Гаджинский, Ф. Хойский, А. Хасмамедов, Б. Джеваншир, Х. Мелик-Асланов, М. Джафаров). Схожая судьба

---

* Первый “Зимний поход” армии УНР на территории украинских земель против войск советской России проходил 6 декабря – 5 июня 1920 г. Второй “Зимний поход” был проведен в ноябре 1921 г. и потерпел полное поражение. 359 солдат и офицеров армии УНР сдались в плен. 21 ноября они были расстреляны.

постигла и украинских национальных политических и военных деятелей. В частности, бывший председатель Центральной Рады М. Грушевский вернулся в СССР и умер при загадочных обстоятельствах во время операции (1934 г.), бывший министр военных дел и Председатель Директории УНР С. Петлюра был убит в Париже агентом НКВД (1924 г.), полковника, командира полку Сечевых Стрельцов и лидера украинских националистов Е. Коновальца также убил агент НКВД в Роттердаме (1938 г.). Подобная участь постигла сотен украинских и азербайджанских национальных деятелей меньшего ранга.

Отдельным, в то же время наиболее ужасным, по своим масштабам, примером геноцида украинского народа, остается голодомор 1932–1933 гг. Не смотря на отсутствие документальных подтверждений (и вряд ли они будут когда-нибудь найдены в поныне не полностью рассекреченных “особых папках” политбюро ЦК ВКП(б)) у большинства современных как украинских, так и зарубежных исследователей (Дж. Мейс, Т. Снайдер, С. Кульчицкий, Б. Хорошун) не вызывает сомнения, что голодомор был результатом целеустремленной политики советского руководства, направленной на физическое уничтожение украинского крестьянства. Не случайно голод 1921–1922 гг. в Украине (тогда погибло около 1,5 млн. людей) и послевоенный голод 1946–1947 гг. (погибло около 800 тыс. человек) широко освещались в советских средствах информации и изучались историками, а о голоде 1932–1933 гг. умалчивали и более того информацию о нем всячески скрывали.

Причинами голодомора 1932–1933 гг. украинского крестьян было его ожесточенное сопротивление принудительной коллективизации сельского хозяйства и продовольственной заготовке (у крестьян изымали хлеб и другие продукты). Не случайно, продовольственная заготовка 1927/1928 гг. не была выполнена. В то время советская власть полностью утвердилась в городах Украины, где привелировали связанные с промышленностью рабочие, но полностью поставить под контроль украинское село тогда еще не смогла.

Пытаясь хоть как-то выжить крестьяне вынуждены были воровать у коллективных хозяйств, а по сути, забирать принадлежащее им, ибо плата за работу в тех же колхозах была ничтожной. Борясь с этим “крестьянским воровством” советская власть приняла 7 августа 1932 г. закон “Об охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперативов и об укреплении общественной (социалистической) собственности”. По нему, за кражу килограмма зерна крестьян наказывали 10 годами высылки в Сибирь. Поэтому не случайно этот закон люди называли “законом о пяти колосках”. Примечательно, что в то время, когда в Украине люди умирали уже тысячами, а потом и десятками тысяч в день (подобное наблюдалось и в городах), советское правительство продолжало экспортировать миллионы тонн зерна за границу, получая за него промышленное оборудование и технику, необходимые для

индустриализации. Пытаясь спастись, украинцы начали покидать свои села и города. Вскоре им запретили это делать.

Весной 1933 г., когда голодающим уже начали предоставлять продовольственную помощь, было крайне поздно, ибо жертвы исчислялись уже миллионами. О точном количестве жертв мора и сегодня идет дискуссия. Они исчисляются от 3 до 9 млн. человек.

Не взирая на все фактические доказательства, характеризующие события 1932–1933 гг. как голодомор, однозначных взглядов по этому поводу нет как в Украине, так и ее ближайших соседей. В частности, российские общественные и правительственные круги отрицают признаки голодомора в Украине, называя его голодом, аргументируют, что он имел место также в отдельных районах России. Пытаются убедить, что обусловили его как засуха, так и “перегибы” советского руководства в проведении продовольственных заготовок. Характерно, что подобной мысли придерживаются и некоторые украинские ученые (В. Солдатенко, директор Украинского института национальной памяти).

Именно благоприятная общественная ситуация стала тем фактором, который позволил Верховной Раде Украины принять 28 ноября 2006 г. Закон “О Голодоморе 1932–1933 гг. в Украине”, признав его актом геноцида украинского народа. В 2009 г. начать собственно юридическое исследование событий голодомора. Тогда Служба безопасности Украины возбудила уголовное дело по признакам преступления, предусмотренного частью 1 статьи 442 Уголовного кодекса Украины по факту осуществления геноцида в Украине в 1932–1933 гг., от которого погибли миллионы людей. В ноябре было названо обвиняемых по делу. В январе 2010 г. Апелляционный суд г. Киева начал судебное разбирательство дела и в результате признал факт голодомора и виновными в нем генерального секретаря ЦК ВКП(б) И. Сталина, секретарей ЦК ВКП(б) Л. Кагановича и П. Постышева, председателя совнаркома СССР В. Молотова, генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косиора, другого секретаря ЦК КП(б)У М. Хатаевича, председателя совнаркома УССР В. Чубара. Но суд сразу же закрыл уголовное дело, соответственно п. 8 части 1 статьи 6 Уголовно-процессуального кодекса, в связи со смертью виновных. Суд также установил, что жертвами голодомора в Украине стали 3 млн. 941 тыс. человек и 6 млн. 122 тыс. в части не рожденных.

Убежден, Азербайджан должен следовать примеру Украины. Министерство национальной безопасности Азербайджана должно возбудить уголовное дело по признакам преступления, предусмотренного Уголовным кодексом Азербайджана по факту осуществления геноцида против азербайджанского населения в городе Ходжалы. Судебные органы Азербайджана должны провести судебное разбирательство по этому делу и вынести вердикт, дать юридическую оценку геноциду в Азербайджанском городе Ходжалы. А высший законодательный орган-

Милли меджлис принимая закон “О геноциде в азербайджанском городе Ходжалы” обязан дать политическую оценку.

На сегодняшний день Голодомор 1932–1933 гг. в Украине как геноцид украинского народа признали 24 государства мира. Но, не смотря на криминальную ответственность за отрицание этого юридического факта, предусмотренную соответствующим законом, некоторые, что важно, украинские историки, правоведаы и государственные чиновники, и сегодня позволяют себе отрицать само событие голодомора и его как геноцид украинского народа.

Если не геноцидом, то как можно квалифицировать массовые убийства советского НКВД украинцев во Львове, Станиславове (ныне Ивано-Франковск), Тернополе и других городах Западной Украины в июне 1941 г. Тысячи человеческих тел было выявлено в тамошних политических тюрьмах после ухода советской власти из-за наступления нацистской Германии.

Во время оккупации Украины нацистскими и ее союзников войск в 1941–1944 гг. политика геноцида нашла свое продолжение. Реализуя план “Ост”, по которому планировалось освободить украинские земли от украинцев (и других народностей), нацисты истребили около 4 млн. людей, около 2,4 млн. было принудительно вывезено на работу в Германию. Настоящей трагедией стали межэтнический конфликт на Волыни между поляками и украинцами, результатом которого стали тысячи погибших людей с обеих сторон.

С возвращением в Украину советской власти возвратилась и ее политика геноцида украинского народа, которая теперь реализовывалась совместно с соседней советской Польшей (Польская Народная Республика), в составе которой осталась часть украинских этнических земель (Холмщина, Лемкивщина, Подляшье и Надсянье), где проживали этнические украинцы.

9 сентября 1944 г. правительства УССР и ПНР заключили соглашение “Об эвакуации украинского населения с территории Польши и польских граждан с территории УССР”. Согласно ему на протяжении 1944–1946 гг. около полумиллиона украинцев были принудительно переселены в западные области УССР, а около миллиона поляков с УССР в Польшу*. Люди теряли свое имущество (в частности, земельные участки, купленные за заработанные тяжелым трудом деньги), не знали, что, собственно их ждет, на новом месте жительства. Переселятся не хотели ни украинцы, ни поляки, поэтому советская власть прибегала к физическому насилию, когда сжигали дома (в пламени горело имущество, документы), принуждая к переселению. Само переселение также проходило очень сложно, в пешем порядке, при нехватке еды, лекарств, одежды, обуви, утеранных при пожарах домов.

---

* Уже во время проведения переселения 6 июля 1945 г. правительства СССР и ПНР заключили договор “Об обмене населением”.

Другим событием геноцида украинского народа послевоенного времени, осуществленного советской Польшей стала так званая акция “Висла”, проведенная в апреле – июле 1947 г. По ней около 140 тыс. украинцев (лемков) принудительно переселили из близких им языково-, ментально и духовно из восточных воеводств в западные и северные, где полностью были польско-язычные школы, печатные издания, католические храмы, др. Официально власть советской Польши аргументировала проведение акции ответом на убийство украинскими националистами польского министра внутренних дел, которого те считали ответственным за массовые репрессии против деятелей Организации Украинских Националистов и бойцов Украинской Повстанческой Армии. Уже 3 августа 1990 г. польский парламент осудил операцию “Висла”.

В послевоенное время в западно-украинских областях УССР было арестовано практически все руководство Украинской Греко-католической церкви во главе с митрополитом А. Шептицким. Мотивом была поддержка украинского националистического подполья. Все были депортированы в Сибирь. Большинство из воинов УПА и подпольщиков ОУН, которые продолжили борьбу в послевоенное время против советской власти и за независимую Украину, также были уничтожены советскими органами государственной безопасности. В 1915 г. был убит командир УПА Р. Шухевич. Его преемник В. Кук был схвачен и заслан в Сибирь.

Примечательно, что в послевоенное время депортации не обошли и азербайджанский народ. 23 декабря 1947 г правительство СССР приняло постановление “О переселении из Армянской ССР колхозников и других азербайджанцев в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР”, а 10 марта 1948 г. постановление “О мероприятиях по переселению колхозников и другого азербайджанского населения из Армянской ССР в Кура-Араксинскую низменность Азербайджанской ССР”. Согласно им принудительно переселили сотни тысяч азербайджанцев. Переселенные люди, проживавшие ранее в горной местности и необеспеченные жильем, тяжело переносили знойный климат низменной местности и среди них имелись многочисленные жертвы.

Подобная трагедия в советское время повторилась уже в период перестройки и слабости центральной власти. В 1988–1989 гг. из-за межэтнического конфликта свыше 200 тыс. азербайджанцев вынуждены были переселиться из Нагорного Карабаха.

В период современной истории новой страницей геноцида азербайджанского народа стали события начала 1990-х годов. Тогда армянами были захвачены, разорены и сожжены такие азербайджанские населенные пункты как Набиляр, Мешали, Гасанабад, Гейбалы, Малыбейли, Верхние и Нижние Гушчи и другие.

Но настоящим апогеем геноцида азербайджанского народа стали события 25 февраля 1992 г. в городе Ходжаллы в НКАО. Тогда армянские вооруженные отряды при содействии 366-го мотострелкового полка

советской армии атаковали этот город. В результате террора погибло 509 местных жителей, свыше ста строителей, прибывшие в город из других регионов республики на работу, 155 человек пропали без вести. Примечательно, что известны личности некоторых преступников, организовавших и руководивших этими преступными деяниями. Это, в частности, командир 3-го батальона Е. Набоких, майор этого же батальона С. Оганян, начальник штаба 1 батальона В. Читчян и другие. Показаниями свидетелей доказан артобстрел города артдивизионом этого полка. Не без оснований говорят о поставках российскими военными армянским военным формированиям вооружения.

Украине посчастливилось избежать межэтнических и межнациональных конфликтов в начале 1990-х годов, в период становления Украинской государственности. Хотя непросто ситуация тогда складывалась в Крыму во взаимоотношениях между крымско-татарским и русским населением полуострова. Но массовых столкновений удалось избежать.

Таким образом, следует отметить, что многие события геноцида азербайджанского народа происходили синхронно с событиями геноцида украинского народа (например, в 1918–1920 гг., второй половине 1940-х гг.).

Необходимо заметить “присутствие” и заинтересованность в армяно-азербайджанском конфликте третьей стороны – России, советской власти, Российской Федерации. Предмет ее интересов на азербайджанской территории, еще с советских времен, находится в экономической плоскости, и составляет, в частности, “каспийскую нефть” Поэтому решение и итоги этого конфликта в немалой степени зависят и от характера отношений с Россией.

Проявляя солидарность и “историческую память” по отношению к жертвам геноцида как украинского, так и азербайджанского народов, парламентам обоих государств следовало бы взаимно признать эти факты геноцида на законодательном уровне и юридически их оформить.

И собственно является главным решение любого конфликта между соседними государствами непременно должно решаться мирными способами, при сохранении территориальной целостности государств, участвующих в нем. И тут позиция как Украины, так и Азербайджана – едина.

Наталія Зуб (Руденко) (Київ, Україна)

**Культурно-міграційний рух народів Південного Кавказу
в Україні (1920-ті роки)**

З самого початку часів радянської влади питання національної політики перебувало на пріоритетних позиціях. Одним з головних завдань цієї політики була соціально-культурна робота. Тим самим демонструючи

свою показну прихильність до всіх народів та культур, що опинилися під її владою.

Здавна населена різними народами, Україна у всі часи відзначалася значним поліетнічним наповненням соціуму. Серед якого, безсумнівно, в силу різних обставин були й представники народів Південного Кавказу, що сьогодні територіально представлені трьома країнами – Азербайджаном, Вірменією та Грузією. У період 1918–1920 рр., коли вони перебували в статусі незалежних держав, між ними та Україною були встановлені дипломатичні та налагоджені культурні контакти на вищому. Однак відомо, що цей період тривав вкрай недовго.

Влада більшовиків прийшла до Києва “остаточно” (з урахуванням попередніх спроб) на початку грудня 1919 р. А ось на територіях представників національностей Південного Кавказу, радянська влада встановилася дещо пізніше. Так, наприкінці квітня 1920 р. припинив існування незалежний Азербайджан і став радянським. Вірменія проголошена радянською у грудні того ж року. Грузію така доля спіткала у березні 1921 р. І вже за якийсь рік голова Закавказької союзної ради тов. М'ясников на 10-му Всеросійському з'їзді Рад у Москві (грудень, 1922 р.) виголошував: “Міжнаціональна ворожнеча минулася. Закавказький союз рад відбув велику роботу що до ліквідації міжнаціональної ворожнечі, що перешкоджала нормальному будівництву на Закавказзі. Цю надзвичайно тяжку справу розв'язано. <...> Внутрішнє та зовнішнє становище на Закавказ'ю міцне й тривале. Культурно-національна праця йде дуже енергійно й дає значні наслідки” [8, с. 1].

Так, за офіційною, вже радянською статистикою, представників народів Закавказзя (Південного Кавказу) у м. Києві проживало, на перший погляд, вже не так і багато. Наприклад, цифри свідчать, що у 1919 р. таких було: азербайджанці – 1, вірмени – 756, грузини – 612 [7]. Вже за кілька років, у 1926 р., ці цифри ще зменшилися: азербайджанці (в переліку відсутні, але є тюрки) – 23, вірмени – 638, грузини – 230 [1]. По республіці вцілому у 1926 р.: вірмени – 10 631, грузини – 1 265, тюрки – 56 [2]. Тут, слід зробити заувагу, що у всесоюзних переписах національність “азербайджанці” почала вказуватися лише з 1939 р. До того часу їх фіксували як “тюрки”, за назвою етносу. Наприклад були ще “тюрки османські”, що відповідно вказувало на країну-батьківщину – Туреччина, тобто колишню Османську імперію.

Вже в 1920 р. при Народному комісаріаті освіти України було засновано центральну татарську секцію. Цей відділ мав стати “головним осередком у справі поширення освіти й розвитку соціалістичної культури поміж мусульманською людністю України...” [5, с. 1].

А відтак ще у 1921 р. з'явився і керуючий орган – Відділ Нацменшостей при Наркоматі внутрішніх справ УРСР (одним з його складових був тюрксько-татарський підвідділ). Робота зазначеного підвідділу повинна була досягнути рівня “равноправия национальностей и устранения всех недостатков и пережитков прошлого, устранения

національного гнета” [6, с. 24]. Завідуючий цього підвідділу Осман Назіров-Дібеєв у 1922 р. виїздив у різні регіони України для ознайомлення з життям представників національних меншин. Ще одним завданням уповноваженого був збір статистичних даних [9]. А далі в квітні 1923 р. була створена Центральна Комісія у справах Нацменшостей з розгалуженою мережею комісій на місцях. Точніше, так передбачалося. Оскільки недостатність кадрів не дозволяла охопити всі ланки наміченої роботи.

Безпосередньо серед київських представників національностей Кавказу та Сходу активна організаційна робота почала проводитися у 1921р., коли при Київському губкомі КП(б)У було створено “Клуб трудящих Сходу”. Одним з його організаторів був азербайджанський діяч Дж. Мамедзаде (Садихов) [4, с. 164].

Навесні 1925 р. в Києві відкрився Будинок народів Сходу, що став місцем проведення основної соціальної та культурно-освітньої роботи серед представників кавказьких та східних народів. На членському квитку зазначалося “Київське Товариство Трудящих Народів Сходу”. По суті він і об’єднав в собі колишні так звані “трудова колонія” (у значенні “товариства”, “громади”) різних національних меншин. Попри свою назву, діяльність цього культурного осередку у середмісті Києва охоплювала різні національності. На початок діяльності БНС у його структурі функціонувало чотири секції: асирійська, вірменська, грузинська, тюрко-татарська. Скоро кількість секцій збільшилася, бо додалися ще представники народів Північного Кавказу, а також греки, угорці, вихідці з країн Далекого Сходу. У період розквіту діяльності БНС він об’єднав під своїм крилом 17 національностей, що утворювали 11 секцій. Тут діяли театральні гуртки, надавалася допомога безробітним, юридичні консультації. Дбали й про політичну обізнаність та грамотність членів секцій. Була створена бібліотека, що станом на 1927 р. налічувала 2000 книг: “русских: 500, армянских: 250, татарских: 420, грузинских: 220, тюркских: 300, ассирийских и других: 100. <...> Для читальни виписуються периодические издания местной, Московской и Закавказской прессы” [3, арк. 37].

На часі постало питання й освіти для всіх вікових груп. Організація лікнепів для трудівників тоді широко популяризувалася і повсюдно зорганізовувалася. Актуальною була ця проблема і для представників народів Кавказу. Освіта мала відкрити шлях до здобуття більш висококваліфікованих професій, підняти їх на вищий щабель професійного росту, відповідно це покращило б матеріальне становище представників національних меншин. У Києві діяла школа народів Сходу, де було по 1-2 класи для учнів різних національностей (групи асирійські, вірменські, татарські, грецькі та грузинські). Втім, поширенню процесу оволодіння грамотою серед тюркських народів не сприяв фактор реформування правил правопису та використання у короткий проміжок часу різних форм абетки. Так, від 1926 р. було здійснено перехід з

арабського письма на латиницю, а від 1939 р. – на кирилицю. Ще однією з причин недостатньо ефективної роботи як Будинку народів Сходу, так і школи можна вказати брак місця, умов, матеріалів та кадрів. Крім того, живучи далеко від батьківщини багато років, піддаючись поступовій асиміляції та під впливом оточуючого середовища, все більше давалася ознака потреба, а відтак і прагнення отримати освіту мовою навколишнього соціуму та реалій часу.

Період 20-х років в Радянському Союзі був охоплений процесами культурного розвою у середовищі національних республік, народів та етносів, що їх населяли. Всіляка підтримка культурно-освітніх заходів та організацій тривали в руслі загальної політики коренізації. Втім, вже від початку 30-х років тенденції у вищих керівних колах щодо державної лінії на підтримку національної мови та культури помітно відхиляються від першопочаткового курсу. Методи культурно-освітньої роботи набувають іншого характеру та спрямування, оскільки вбачалося, що настав час формувати нову загальнодержавну спільноту та національність, а разом з тим і свідомість суспільства. У радянських реаліях розпочався час позбавлення від національних “ухилів” та вироблення норм формування єдиного суспільства – радянського.

Список використаних джерел та літератури

1. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по регионам республик. Украинская ССР / Киевский округ/ городские поселения. Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по регионам республик. Украинская ССР / Киевский округ/ городские поселения. Режим доступа: http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_26.php?reg=4.
3. Державний архів Київської області. – Ф. 112. – Оп. 1. – Спр. 3718.
4. Купчик О., Тагирзаде А. Жизнь и деятельность Джалила Садыхова (Мамедзаде) // Кавказознавчі читання: Зб. Матеріалів наук.-практ. семінару / Упоряд.: О.Р. Купчик, Л.В. Шпаковські. – Ніжин: НДУ ім. Миколи Гоголя, 2018. – 183 с.
5. Освіта для татар // Більшовик. № 141 (268). – 11 серпня 1920 р.
6. Первое всеукраинское совещание по работе среди национальных меньшинств 8-11 января 1927 года. Стенографический отчет, резолюция, постановления и материалы. – Харьков, 1927. – 230 с.
7. Перепись г. Киева 16 марта 1919 г.: Ч. 1. Население / Предисл. Ал. Волков. – Киев: Киев. губ. стат. бюро, 1920. – 48 с.
8. Радянське Закавказзя. Розмова з т. М'ясниковим. // Вісти ВУЦВК. – № 289. – 22 грудня 1922 р.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 1821.

Переосмысление традиционных концепций и стирание «белых пятен» в истории участия Азербайджана во Второй мировой войне

Вторая Мировая война явилась настолько масштабным, глубоким и разноплановым событием, что изучение её истории сохраняет свою актуальность и поныне. Хотя за прошедшее после окончания войны время было опубликовано множество книг, её обширнейшая историография постоянно пополняется всё новыми исследованиями. Война продолжает задавать историкам вопросы, ответить на которые и сегодня достаточно сложно. В постсоветский период исследовательский интерес в Азербайджане к истории Второй мировой войны особенно возрос в связи с начавшимся переосмыслением советского периода истории нашей страны. На смену единомыслию историков советской эпохи, пришёл плюрализм постсоветской историографии, особенностью которого является формирование различных трактовок отдельных эпизодов и сюжетов, основных этапов и итогов Второй мировой, в т. ч. Великой Отечественной войны. Рассматривая в целом особенности развития постсоветской азербайджанской историографии истории Второй Мировой войны можно выделить три основных направления в этом процессе.

Первое – это активное расширение источниковой базы, которое стало возможным благодаря рассекречиванию архивов и публикации сборников документов. Второе – переосмысление традиционных концепций истории Великой Отечественной войны, а также важнейших ключевых проблем и событий войны. Третье – это расширение проблемного поля исследований, исследование ранее подцензурных тем, стирание т. н. «белых пятен».

После восстановления независимости Азербайджана азербайджанские историки несколько отошли от советской интерпретации истории Второй Мировой войны, в т. ч. Великой Отечественной войны, и постарались заново осмыслить её. Это было естественно, поскольку до недавнего времени из неиссякаемого количества источников по отечественной истории мы не могли черпать всю правду, вследствие чего несколько поколений были отлучены от настоящей истории народа. Сильное влияние на это оказал также процесс смены поколений и явное «отдаление» массового сознания от недавнего советского прошлого. Для молодого поколения Азербайджана, Великая Отечественная война – это далекое прошлое. Они не воспринимают этот период истории так эмоционально, как люди, которые пережили войну. Поэтому, в условиях изменений прежних представлений о советском периоде истории Азербайджана, в годы независимости у одной части современных азербайджанских историков появились сомнения в правомерности применения понятия «отечественная» по отношению к участию Азербайджанской ССР в советско-германской войне 1941–1945 гг.

Основными аргументами в пользу подобных умозаключений было то, что фашистская Германия не завоёвывала Азербайджан, на его территории не было военных сражений, и он, будучи в составе СССР, был лишь «вовлечен в эту войну». Тем не менее, приведенные в подобных работах многочисленные примеры того, как азербайджанцы мужественно сражались против фашизма, какие беспримерные чудеса героизма совершались на фронте и в тылу, объективно доказывают, что война была все же кровным делом для азербайджанского народа [1; 16].

По мнению другой части отечественных историков любые сомнения о значении Великой Отечественной войны в судьбе азербайджанского народа находятся в серьезном противоречии с принципами историзма и выглядят очередным проявлением попыток модернизации представлений об историческом прошлом. Эти авторы отмечают, что как бы эти события не были во временном отношении отдалены от наших дней, для абсолютного большинства населения советского Азербайджана, независимо от принадлежности людей к той или иной национальности, участие в войне воспринималось как осознанная необходимость внести свой вклад в победу Советского Союза, будь то в качестве бойцов на фронте или в тылу. Говоря о мотивации поведения наших соотечественников в эту суровую пору данные авторы отмечают, что в течение двадцати довоенных лет, т. е. после советизации Северного Азербайджана в 1920 г. выросло целое поколение людей, которое ощущало себя советскими людьми, а Советский Союз – своей Родиной. Декларирование в советское время принципа равноправия, независимо от национальной, религиозной и сословной принадлежности людей, хотя и не всегда соблюдаемое в реальности, имело большое значение в усилении этого чувства сопричастности и обнаружило достаточно высокую степень эффективности в годы войны [15].

В советский послевоенный период история Великой Отечественной войны была одним из приоритетных направлений азербайджанской исторической науки. Написанные в этот период многочисленные труды азербайджанских советских историков о героях войны, участниках партизанского движения и движения Сопротивления, монографии и коллективные работы о трудовых подвигах азербайджанских рабочих, колхозников, о роли Баку, как арсенала фронта и его нефтяников в обеспечении победы антигитлеровской коалиции над фашистской Германией сегодня по-прежнему являются важнейшими источниками по изучению истории Великой Отечественной войны и о вкладе Советского Азербайджана в победу над фашизмом.

В годы Великой Отечественной войны азербайджанский народ вместе с другими народами СССР принимал активное участие в борьбе против международного зла – фашизма. Маленькая республика принесла на алтарь победы значительную часть своего населения и природных ресурсов. При населении республики по данным на 1 июня 1941 года в 3,3 миллиона человек за годы войны были призваны в ряды действующей

армии более 600 тысяч сыновей и дочерей Азербайджана, т. е. почти каждый пятый житель республики. При этом потери составили более 300 тысяч человек, т. е. почти каждый 10-й человек. Однако, учитывая данные из обнаруженных в последние годы документов из отечественных и зарубежных архивов и многочисленные неточности, которыми грешили советские статистические документы о людских потерях в период войны, информация о численности призывников и безвозвратных потерях среди уроженцев Азербайджана требует серьезного уточнения.

Хотя на территории Азербайджана не велись военные действия, его безвозвратные людские потери в соотношении к общей численности населения превысили потери таких крупных держав как Великобритания, Италия, Франция, а также ряда восточноевропейских стран (Венгрии, Югославии, Румынии, Болгарии, Чехословакии), которые непосредственно были вовлечены в войну.

Сегодня в азербайджанской историографии Второй мировой войны есть острая потребность пересмотра и новой интерпретации тем, о которых казалось достаточно сказано и написано. К числу таких тем относится история формирования азербайджанских национальных дивизий, в которых немало «белых пятен».

В 1920–1938 гг. в составе Красной Армии имелись дивизии, сформированные по национально-территориальному принципу. Уроженцы союзных республик проходили военную службу у себя в составе национально-территориальных стрелковых дивизий. Азербайджанцы, призываемые в ряды вооруженных сил, служили главным образом в составе Азербайджанской 77-й горно-стрелковой дивизии им. Орджоникидзе, расквартированной в республике.

Специальным постановлением ЦК ВКП(б) и СНК СССР от 7 марта 1938 г. «О национальных частях и формированиях РККА» были упразднены все национальные формирования, введен единый общенациональный порядок прохождения воинской службы (причем вне места жительства призывника) для представителей всех национальностей государства. 1 сентября 1939 г. был принят закон «О всеобщей воинской обязанности». Закон провозглашал воинскую службу почетной обязанностью всех граждан, без различия классовой и национальной принадлежности. В связи с переходом от национального принципа комплектования к многонациональному, приказом НКО № 0150 от 16 июля 1940 г., из наименования 77-й дивизии было исключено слово «Азербайджанская».

С этого времени азербайджанцы, как и большинство представителей других национальностей страны, направлялись для прохождения военной службы в части, находящиеся далеко от родных мест – считалось, что так они быстрее приобретут навыки нового советского образа жизни. Хотя расформирование Азербайджанской дивизии нельзя расценить иначе как отказ от одного из остаточных явлений республиканского суверенитета, решение о введении всеобщей воинской

повинности, безусловно, должно было способствовать улучшению военной подготовленности азербайджанцев к будущим испытаниям. Служба же за пределами республики могла быть полезной для овладения азербайджанцами русской речью. Как показала практика, в годы войны эта проблема приобретала огромное значение. Однако эти нововведения были приняты слишком поздно, и значительная часть азербайджанцев в довоенные годы так и не ознакомилась с навыками военной службы. Все это сказалось уже в ходе войны.

Тяжелые поражения, понесенные Красной Армией в первые месяцы войны, вынудили советское руководство вновь вернуться к идее национальных дивизий. Согласно постановлению Государственного Комитета Оборона от 11 августа 1941 г. по Закавказском военному округу предусматривалось создание стрелковых дивизий – 6 в Грузии, 6 в Азербайджане и 3 в Армении. В них предусматривалось производить по мере потребности призыв граждан 1904–1895 годов рождения и призыв новобранцев 1922–1923 годов рождения [20, л. 151-153]. Так начался процесс формирования национальных частей и соединений. На территории Азербайджанской ССР первые такие дивизии – 396-я, 398-я, 400-я, 402-я, 404-я – начали формироваться в конце августа 1941 года, 223-я дивизия – октябре 1941 года. В 1942 году были сформированы 416-я и 271-я азербайджанские дивизии. Ответственность за своевременное формирование, размещение и обеспечение национальных дивизий всем необходимым за счет внутренних ресурсов республики несли прикрепленные к дивизиям секретари ЦК и БК КП Азербайджана, а также секретари тех районов, где шел процесс формирования данных соединений, а также секретари близлежащих районов.

Изначально понятие национальная дивизия для Азербайджанской ССР вовсе не означало, что их состав должен был состоять исключительно из представителей одной национальности. В отличие от Армении и Грузии, где представители титульной нации составляли в среднем 70-80% населения республики, в Азербайджане накануне войны доля азербайджанцев в составе населения республики составляла 58,4 % [7, с. 200]. Это, в свою очередь, сказалось на особенностях формирования национального состава азербайджанских дивизий, в которых кроме представителей титульного народа, были также русские, украинцы, белорусы, армяне, татары, евреи, грузины и т.д. Причем, мобилизация азербайджанцев в национальные дивизии велась не только в Азербайджанской ССР, но и в сопредельных с ней республиках – Армянской ССР, Грузинской ССР и Дагестанской АССР.

Например, если на конец декабря 1942 года из общей численности в 7966 человек азербайджанцы составляли 4429 человек [2, л. 111], или 56% в составе 77-й дивизии, то к апрелю 1944 года из общей численности в 7300 человек азербайджанцы составляли лишь 898 человек или 12% [3, л. 204]. В составе 402 дивизии на апрель 1943 года из общей численности 9485 человек азербайджанцы составляли 5220 человек или 55%. По

данным на сентябрь 1942 года в составе 271-й дивизии 70% составляли азербайджанцы [4, л. 9]. На момент формирования в составе 416-й дивизии было 11050 азербайджанцев, 291 русских, 225 армян, 110 грузин, 99 украинцев, 72 татарина, 28 евреев, 23 белоруса, а также военнослужащие других национальностей. В 223-й дивизии на 1 января 1943 г. азербайджанцы составляли 86,1%, на 1 июля 1943 г. – 24,6%, на 1 января 1944 г. – 19,4%, а на 1 июля 1944 г. – лишь 11,2% [6].

Немалая часть личного состава наспех укомплектованных после начала войны национальных соединений была непригодной для несения военной службы: люди в возрасте, без опыта службы в армии, незнакомые с современной военной техникой, многие даже не имели среднего образования. Вследствие этого затруднено было их обучение военному делу, удлинялись сроки подготовки боевых резервов, так как офицерский состав частей состоял преимущественно из представителей славянских народов. Поэтому важно было наладить работу с личным составом на их родном языке. В составе призывников имелось немало людей, слабо владевших русским языком или совсем не знавших его. Многочисленные источники тех лет свидетельствуют о пренебрежительном отношении многих командиров национальных дивизий, в большинстве своем славянской национальности, к солдатам неславянского происхождения. Особенно часто оно проявлялось в первые годы войны. Среди руководящего командно-политического состава свободно и безнаказанно гуляла теория, что якобы кадры нерусской национальности не умеют и не хотят воевать. Имели широкое хождение пренебрежительно-насмешливые клички по отношению к народностям Кавказа (кучерявенькие, черненькие и т. д.). Сплошное охаивание качеств и преданности Родине целых народов (азербайджанцев, грузин, армян, узбеков и т. д.) проникало и в среду рядовых бойцов. Отношение к бойцам нерусской национальности, особенно не знающим русского языка, подчас бывало недопустимо высокомерным, грубым, вызывающим у них озлобления [21, с. 706].

Плохо владеющие русским языком, солдаты-азербайджанцы порой не воспринимали предъявляемых к ним требований и обращенных к ним команд. Это вызывало взаимную неприязнь. Все это усугублялось грубостью офицеров и суровостью применяемых наказаний. Поэтому, чтобы избежать верной гибели, особенно в первый годы войны, среди солдат довольно частыми становились факты дезертирства, самострела и т. д.

По-прежнему весьма популярной в азербайджанской историографии темой является вклад Азербайджана в победу над фашизмом. В отличие от советской историографии важное место в исследованиях современных азербайджанских историков о Великой Отечественной войне занимает изучение роли бакинской нефти в планах противоборствующих держав. В советской историографии и военной мемуаристике определяющая роль Баку и его нефти в стратегии и, в целом, исходе Великой Отечественной

войны была принижена. Так в 10-м томе многотомника «История СССР» читаем, что в период войны главную роль в добыче стратегического сырья для страны играли Урал, Сибирь, Поволжье [17, с. 752], и ни слова о Баку, который являлся основным нефтяным центром СССР. Однако, события войны показали, что это была война моторов, техники, которое приводилось в движение прежде всего с помощью нефти. Если не было бы нефти, вся эта грозная техника превращалась в одно мгновение в бесполезную груды металла. А потому, как считал Гитлер и его окружение, именно захват кавказских нефтепромыслов в ходе второй летней кампании на Востоке в 1942 г. должен был стать залогом их победы над Советским Союзом. Не секрет, что накануне войны на Баку приходилось 71% добычи нефти в СССР, основным экспортером которого была Германия (75,2% по данным на 1940 г.) [13, с. 38]. Последний фактор, в условиях расширения агрессии Германии в Европе, дал повод правительствам Англии и Франции до середины 1940 года вынашивать планы по бомбардировке нефтяных промыслов Баку [19, с. 361-362, 374-379]. После нападения Германии на Советский Союз и на протяжении всего периода войны Баку обеспечивал три четверти потребности армии в горючем, несмотря даже на то, что по решению Государственного Комитета Обороны со второй половины 1941 и в течение 1942 г. почти половина нефтяного оборудования, инженерно-технических кадров из Азербайджана были переброшены в районы «Второго Баку»—в Поволжье, Урал, которые должны были решить проблему нефти в случае потери Баку.

Современная азербайджанская историография рассматривает нефть не только как важнейший фактор, обеспечивший победу Советского Союза в войне, но и как одну из причин нападения фашистской Германии на СССР. Значимость нефти Баку для германского рейха отчетливо прослеживается в плане «Ольденбург» (т. н. «Зеленой папке» Г. Геринга), являвшейся экономическим подразделом плана «Барбаросса». В ней нефть рассматривается главной экономической целью Германии в предстоящей военной кампании против Советского Союза [18, с. 204]. После сокрушительного поражения под Москвой в декабре 1941 года германская армия была сильно истощена. Необходимо было восстановить запасы горючего для того, что продолжить новую военную кампанию в 1942 году. Именно поэтому главным направлением летней кампании 1942 года были выбраны нефтяные месторождения Кавказа: Грозный, Майком и Баку. Германское руководство рассчитывало также через Кавказ прорваться к «большой нефти» Ближнего Востока. 5 апреля 1942 г. Гитлер подписал директиву № 41-план «Блау», главной целью которой была указана кавказская нефть. В развитие плана «Блау», 23 июля 1942 г. был принят план «Эдельвейс», который детализировал предыдущий план по захвату Кавказа и его нефтеносных районов [18, с. 211]. Одновременное наступление же на Сталинград предпринималось с целью прикрытия северо-восточного фланга немецких войск,

наступающих на Кавказ. Таким образом, главной целью летней военной компании фашистской Германии в 1942 году являлся не захват Сталинграда, а нефтяных промыслов Кавказа. Но никто из нацистского руководства не мог и представить, какими невосполнимыми для Германии потерями обернется этот, казалось бы, тщательно продуманный план. Ожесточенные сражения, развернувшиеся на Кавказе и под Сталинградом с июля 1942 г. по октябрь 1943 г., несмотря на огромные жертвы, не позволили немецким войскам достичь поставленной цели. Поэтому самое главное сражение во Второй Мировой войне – битву за Сталинград смело можно назвать «Большой Битвой, за Большую нефть»! Сегодня в Азербайджане существует глубокое убеждение в том, что, учитывая значимость бакинской нефти в победе Советского Союза над Германией, героический труд азербайджанских нефтяников получил бы свою достойную оценку лишь в случае присуждения городу Баку звания города героя.

Вне внимания азербайджанских советских историков оставалась тема повседневности в условиях войны. Однако, в целом, тема эвакуации в период советско-германской войны мало привлекало внимание советских историков.

Отсюда малый интерес к таким проблемам, как место и роль Азербайджанской ССР в процессе эвакуации в масштабах СССР в годы войны, судьба эвакуированного в республику из оккупированных районов Союза населения в новых районах их заселения и т.д. Железнодорожные и портовые пути Азербайджанской ССР являлись важными узловыми пунктами, осуществлявшими эвакуацию мирного населения и оборудования в восточные районы страны. Люди и демонтированное оборудование различных социальных и промышленных предприятий направлялись в Баку и транзитом через него далее на восток огромной страны. Местные партийные и советские органы проявляли большую заботу о эвакуированных гражданах, всячески содействуя их размещению и трудоустройству, обеспечению их одеждой, продуктами питания и т.д. Здесь информация, представленная различными структурами власти, отвечающими за эвакуацию, хотя и не значительно, но разнятся. В результате изучения архивных материалов, нами было выявлено, что только с 19 июля по 24 ноября 1942 года через Бакинский порт в Красноводск было эвакуировано 453603 человека [9, л. 12]. По тем же данным общая численность размещенного в Азербайджанской ССР эвакуированного в период 1941–1942 гг. населения составило 23 120 человек [10, л. 20]. Согласно справке, подготовленной начальником отдела по хозяйственному устройству эвакуированного населения при Совнарком АССР Г. Айрапетова, в ноябре 1943 года, из 502 194 человек, эвакуированного из прифронтной зоны в республику населения, двинулось далее в Красноводск 450 586 человек, было размещено в республике 21 577 человек и выбыло в неорганизованном порядке (в основном в Грузинскую ССР и Армянскую ССР) 30 031 человек [11, л. 29].

И, наконец, в справке о людских ресурсах Азербайджана за подписью секретаря ЦК КП (б) Азербайджана по кадрам Султана Кафарзаде и наркома внутренних дел АССР Мир Теймура Якубова от 15 января 1944 г. по состоянию на 25 сентября 1943 года в Азербайджанской ССР всего находилось – 19 670 человек эвакуированных граждан, из которых 2 459 человек были украинцами [5, л. 27]. Постепенное уменьшение из года в год числа размещенных в республике эвакуированных граждан было связано также с их постепенным возвращением в прежние места жительства, которые освобождались от немецкой оккупации.

Сегодня широкий общественный интерес стимулировал исследовательские работы азербайджанских историков по проблемам, которые в советский период считались подцензурными или «белыми пятнами», а именно судьба азербайджанских военнопленных, их участие в формировании национальных легионов армии Вермахта. Это было связано с тем, что при этом невозможно было обойти такие «скользкие» темы, как причины стремительного наступления немецкой армии и отступления Красной Армии, массовое дезертирство военнослужащих, удручающие итоги мобилизации, массовый плен, и, наконец, то, как повели себя в это непростое время руководители страны и республик. Поэтому советские авторы лишь мимолетом касались этих вопросов или вовсе старались обходить их.

В годы войны достаточно велика была численность советских граждан, а также политэмигрантов из СССР, которые сотрудничали с немцами, как в составе германской армии, так и на оккупированной Германией территории. Азербайджанцы не были исключением, хотя территория Азербайджанской ССР, как и других республик Южного Кавказа, не была оккупирована немецкими войсками. В период войны примерно 25-35 тысяч азербайджанцев [12, с. 404] служили в легионах армии Вермахта. Первые 8 азербайджанских батальонов были созданы в 1942–1943 годы на территории Польши [12, с. 368]. До мая 1943 года ещё 6 батальонов было создано на территории Украины [12, с. 370]. Коллаборационизм среди азербайджанцев стал следствием ряда причин объективного и субъективного свойства и может быть отнесено к результатам порочности многих внутривнутриполитических акций советской власти и Советского государства в довоенные десятилетия. Суммируя основные причины, вынудившие политическую эмиграцию и советских военнопленных, в т. ч. азербайджанцев к сотрудничеству с Германией, азербайджанские авторы выделяют следующие: 1. Мощное воздействие антикоммунистической пропаганды фашистской Германии, обещавшая дать свободу поработенным народам СССР; 2. Тяжелые, нечеловеческие условия плена, минимальные шансы на выживание, при котором сотрудничество с немцами рассматривалось, как единственная возможность уцелеть; 3. Страх перед возможными суровым наказанием по возвращению военнопленных на Родину, которую уготовила им сталинская репрессивная машина, уже объявившая их «врагами

Родины»; 4. Нежелание простить Коммунистической партии и Советской власти лишения, страдания и репрессий, которые были пережиты в 1920–1930-е годы; 5. Объективно существовавший раскол в советском обществе, который пыталась скрыть коммунистическая идеология, твердившая о «морально-политическом единстве советского народа» [14, с. 148-152]. Тема участия азербайджанцев в составе национальных легионов армии Вермахта, а также сотрудничества некоторых деятелей политической эмиграции с правительством фашистской Германии во время войны вызывает сегодня много споров вокруг вопроса чего больше было в их действиях – предательства или искреннего стремления освободить свою страну от большевизма и восстановить утраченную независимость? В этом вопросе взгляды азербайджанских историков по-прежнему поляризуются.

В азербайджанской историографии сформировался твердый взгляд на Азербайджан как единую историческую территорию, а азербайджанцев как «разделенный народ». В рамках этой концепции новой страницей в азербайджанской историографии Второй мировой войны стала проблема исследования национально-освободительного движения в Южном Азербайджане. Политика расширения границ, осуществляемая советским руководством под лозунгом «объединения разделенных народов» в 1939 году в Украине и Белоруссии, была на практике опробована также в 1941–1946 гг. в Южном Азербайджане. Руководство СССР попыталось использовать в своих целях национальные чувства азербайджанцев. Однако, отношение к судьбе Южного Азербайджана у советского руководства определялось, прежде всего, стратегическими планами проникновения вглубь Востока, стремлением получить контроль над богатыми топливно-энергетическими ресурсами Ирана и арабских стран. Именно в Азербайджане был дан старт противостоянию, получившего в историографии названия «холодной войны», в результате которого бывшие союзники – СССР, США и Великобритания превратились в соперников. С крахом политики в Иранском Азербайджане Советский Союз проиграл первую битву в «холодной войне». Попытка Сталина использовать национально-освободительное движение в Южном Азербайджане в качестве орудия своей имперской и экспансионистской политики, завершилась кровавой трагедией народа, в течении XX века не раз поднимавшегося на борьбу за свои права»[8].

В целом, несмотря на переоценку ценностей, массовое сознание в Азербайджане сегодня при оценке итогов Второй мировой войны, места и роли в ней нашей республики проявляет устойчивое единство. Большое влияние на данный процесс оказывает активное участие в нем государства, которое осуществляется посредством разного рода символики, как например, ежегодные встречи Президента Азербайджанской Республики с ветеранами войны, президентские распоряжения по улучшению их материального положения, публичные

выступления официальных лиц по случаю данной памятной даты в истории азербайджанского народа. Поэтому, не случайно, что из всех праздников советского периода День Победы 9 мая остаётся сегодня в Азербайджане единственным, который не изменяет своего содержания и своей значимости.

Список использованных источников и литературы

1. Азербайджан в период войны 1941–1945 гг: Сборник статей. – Баку, 2008.
2. Архив Политических Документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР). – Ф. 1. – Оп. 26. – Д. 330.
3. АПДУДПАР. – Ф. 1. – Оп. 26. – Д. 338.
4. АПДУДПАР. – Ф. 1. – Оп. 27. – Д. 92.
5. АПДУДПАР. – Ф. 1. – Оп. 29. – Д. 685.
6. Буниятов З. М., Зейналов Р. Э. От Кавказа до Берлина. – Баку, 1990; [Режим доступа]: [https://ru.wikipedia.org/wiki/223-я_стрелковая_дивизия_\(2-го_формирования\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/223-я_стрелковая_дивизия_(2-го_формирования)). – [Дата доступа]: 10.03.2020.
7. Всесоюзная перепись населения 1939 года: Основные итоги / Под ред. Ю. А. Полякова. – Москва, 1992.
8. Гасанлы Дж. П. Азербайджанский кризис и начало «холодной войны» (1941–1946). – Москва, 2006.
9. Государственный Архив Азербайджанской Республики (ГААР). – Ф. 2449. – Оп. 1. – Д. 28.
10. ГААР. – Ф. 2449. – Оп. 1. – Д. 31.
11. ГААР. – Ф. 2449. – Оп. 1. – Д. 76.
12. Дробязко С. И., Романько О. В., Семенов К. К. Иностранные формирования Третьего рейха. – Москва, 2011.
13. Иголкин А. А. Советская нефтяная политика в 1940-м – 1950-м годах. – Москва, 2009.
14. Исмаилов Э. Р. Очерки истории России советского периода. – Москва, 2008.
15. Исмаилов Э. Р. Очерки по истории Азербайджана. – Москва, 2010.
16. История Азербайджана: Учебник для 11 класса. – Баку, 2014.
17. История СССР с древнейших времен до наших дней. – Москва, 1973. – Т. X.
18. Мурадалиева Э. Кровь земная – нефть Азербайджана и история. – Баку, 2007.
19. Органы Государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сборник документов. – Москва, 1995. – Т. 1. – Книга первая (ноябрь 1938-декабрь 1940).
20. Российский Государственный Архив Социально-Политической Истории (РГАСПИ), Ф. 644, Оп. 1. – Д. 6.
21. ЦК ВКП (б) и Национальный вопрос. – Москва, 2009. – Книга 2: 1933–1945.

Олександр Дуднік (Київ, Україна)

Витоки і причини міждержавних конфліктів на пострадянському просторі (на прикладі вірмено-азербайджанського та російсько-українського)

Розпад Радянського Союзу спричинив загострення на теренах його республік міжнаціональних відносини, які згодом переросли у внутрішні, або міждержавні конфлікти, що тривають десятиліттями, а їхні учасники не можуть знайти шляхів їх розв'язання ні самотійно, ні за сприяння міжнародних посередників. У 2014 р. розпочався ще один міждержавний – російсько-український конфлікт. На відміну від попередніх – карабахського, придністровського, абхазького і південно-осетинського у ньому безпосередню, а не опосередковану участь бере Росія. Це дало змогу усім учасникам усіх конфліктів, світовій громадськості побачити, зрозуміти і усвідомити пряму зацікавленість, роль і значення Москви в усіх конфліктах на теренах колишнього СРСР. Як наслідок, проти Росії вперше було запроваджено міжнародні санкції.

До початку російсько-української війни, з подачі російських політиків і дослідників усі конфлікти на територіях нових незалежних країн розглядалися як результат міжетнічних протиріч. Наявність у них міждержавної складової, участь третьої сторони опускалася або замовчувалася. Вірменські і азербайджанські вчені (С. Г. Григорян, Р. Н. Мусабеков), які не погоджувалися з тим, що конфлікт носить лише міжнаціональний характер шукали його причини у загостренні відносин між великими регіональними і глобальними гравцями. Деякі дослідники (А. В. Караваєв, В. Н. Сеїдов) вбачали його витоки і причини лише у непродуманій міжнаціональній політиці радянського керівництва та в посиленні вірменського сепаратизму, що підігрівався потужною вірменською діаспорою. І лише небагато політиків, політологів і дослідників (В. Портніков) наголошували на тому, що конфлікти були продумані й інспіровані третьою стороною.

Мета дослідження – з'ясувати витоки і причини міждержавних конфліктів на пострадянських теренах на прикладі карабаського (вірменсько-азербайджанського) протистояння та російсько-української війни.

Витоки сучасних міждержавних конфліктів на теренах Центрального (Південного) Кавказу, України і Молдови були закладені імперською політикою переселення та змішування народів, яку активно проводила царська Росія після поглинання цих регіонів наприкінці XVIII – у XIX ст., згодом до такої ж політики вдавався СРСР. З кінця XVIII – початку XIX ст. російська влада активно змінювала етнічні карти Північного і Центрального Кавказу, Криму, Донбасу та інших регіонів України. Виселяючи українців з їхніх етнічних земель на Кубань, Урал, Далекий Схід, до Сибіру, на Північ Росії, вона водночас заселяла переселенцями з

Німеччини, Польщі, із захоплених турками Греції, Болгарії, Сербії, Хорватії, Молдови та інших країн південно-східної Європи історично-етнічні українські землі – Слобожанщину, Запоріжжя, Гетьманщину. Після голодомору 1932–1933 рр. Донбаський регіон масово заселявся вихідцями з центральних регіонів радянської Росії. Таким же чином під час та після російсько-іранських і російсько-турецьких війн XIX – початку XX ст. відбувалося масове заселення азербайджанських територій насамперед Карабаху вірменами – вихідцями з Ірану і Туреччини [6, с. 114-116; 118]. Так під час Першої світової війни, з території Турецької імперії до Російської – на Кавказ масово переселялися вірмени, які з різних причин підтримували у війні сусідню Росію, а не Туреччину, де вони проживали.

Виходячи насамперед зі своїх геополітичних інтересів, Росія, згодом СРСР створювали такі адміністративно-територіальні одиниці, що не відповідали ні історії, ні традиціям розселення етносів в тих чи інших регіонах або місцевостях. Так у 1920–1923 рр. зі статусом автономії в складі Азербайджану з'явився вірменський анклав у Нагірному Карабахі, у 1922 р. Осетія була поділена на дві частини: Північна – включена до складу РРФСР, а Південна залишилася в складі Грузії. З 1939 р. – з початку Другої світової війни російський анклав виникає в українському Придністров'ї, яке було відірвано від України і об'єднано з Молдовою, анексованою Радянським Союзом у Румунії, згідно з пактом Ріббентропа-Молотова. Водночас така політика в СРСР супроводжувалася зміною історичних назв населених пунктів: замість Ханкенді – Степанокерт, замість Луганська, Бахмута, Маріуполя та інших міст – Ворошиловград, Артемівськ, Жданов. Чимало міст отримали назви, які жодним чином не відповідали, а інколи навіть суперечили їхній історії. Так з'явилися Ленінокан, Ленінобад, Кіровобад, Кіровокан, Кіровоград, Дніпродзержинськ та ін.

При цьому російська, радянська імперії, а нині РФ вдавалися і вдаються до методу «батоба і пряника». З одного боку, надаючи малосвідомим представникам інших народів матеріальні блага, високий державний статус і посади, вони заохочували і заохочують серед інших етносів зрадити національні інтереси на користь імперії, з другого – традиційно вдаються до залякування, насилля та фізичного знищення тих, хто не погоджується жити в імперії, служити її інтересам. У першій половині XX ст. такими насильницькими заходами в Україні були три голодомори-геноциди, масове свідоме нищення українців в роки Другої світової війни, як, наприклад, у листопаді 1943 р. під час взяття Києва радянською армією, коли на передову німецько-радянського фронту було відправлено сотні тисяч незброєних і не підготовлених українських новобранців, а в наступні роки – знищено десятки тисяч українців у таборах ГУЛАГу, зокрема дітей-підлітків.

Щоб не допустити розпаду СРСР його керівництво активно вдавалося до імперського принципу «розділяй і володарюй». Саме він став

безпосереднім чинником розгортання сучасних міждержавних, етнічних конфліктів на теренах Азербайджану, Грузії, Молдови та України, більшість з яких триває декілька десятиліть. У роки так званої «перебудови» і «гласності» в республіках Балтії, Молдові, Грузії та Азербайджані майже одночасно виникли потужні демократичні національно-визвольні рухи і фронти, що ставили за мету вийти зі складу СРСР. У Москві вирішили перешкодити їм, шляхом розпалювання міжнаціональних протиріч на територіях цих республік. Стримувати Молдову можна було завдяки Придністров'ю, Азербайджан – через Нагірний Карабах, Грузію – через її конфронтацію з Абхазією, а згодом з Південною Осетією. Україну можна було шантажувати через Крим і багаточисельну російськомовну меншину. Політолог і журналіст В. Портніков вважає «карабахську кризу першою спецоперацією КДБ під час розвалу СРСР. За його словами, Вірменія і Азербайджан, незважаючи на складне історичне минуле і непорозуміння – могли б зберегти холодний мир, а не воювати один з одним. Але радянські спецслужби робили все можливе, щоб розпалити конфлікт в ситуації, коли його потрібно було гасити. Прямим доказом є знаменита стаття «Емоции и разум» в газеті «Правда» 1988 г. – органі ЦК КПРС [21] (в якій події, що відбувалися у Вірменії та Азербайджані, були представлені як результат підступів безвідповідальних екстремістів, що розпалюють пристрасті і штовхають людей на порушення громадського порядку). В. Портніков був свідком її підготовки до друку, і з впевненістю підтвердив заяви власних кореспондентів газети «Правди» по Вірменській і Азербайджанській РСР, які в очі цієї статі не бачили – але потім побачили в газеті свої підписи під нею. «Ця стаття, не задовільнила жодну із сторін конфлікту, була сприйнята як офіційна позиція радянського керівництва й «підірвала» Карабах..., який перетворився на дестабілізатор відносин між Вірменією і Азербайджаном» [21].

Незалежний російський політолог А. В. Караваєв, розглядаючи витоки Карабаського конфлікту пише: «В період правління Горбачева, ... Политбюро ЦК КПСС, касаюсь в своїх засіданнях армяно-азербайджанских отношений, стремилось занимать позицию третейского судьи и не подчеркивать отдельные имевшиеся симпатии. Однако в Ереване это было интерпретировано как разрешенная политика Москвы в пользу отделения Карабаха. Многие армянские общественные деятели, ученые, политики эпохи перестройки, включая депутатов Верховного Совета СССР, считали это дело решенным. Активисты движения «Карабах», «Крунк», совместно с более радикальными национал-патриотами, возрождающими дух «Дашнакцютюн», перешли от политики к тактике прямых действий, что означало проведение терактов и провокаций с целью выселения оставшихся азербайджанцев из смешанных населенных пунктов в Армении, а затем собственно из мест проживания азербайджанцев в Карабахском регионе» [14, с. 98].

Вафа Гулузаде – державний радник з питань зовнішньої політики АР за президента Г. Алієва у своїх мемуарах «Среди врагов и друзей», у розділі II «Геополитика Азербайджана. Как утвердятся в мировом сообществе. О некоторых вопросах внешней политики азербайджанской республики» писав: «Я уверен, что с самого начала нового витка агрессии против Азербайджана в 1988 г., даже после захвата Шуши и Лачина, ни мы, ни сами армяне еще не представляли себе, какие масштабы примет эта война. Ни мы, ни они не имели доступа к секретным планам штабов авторитетных организаций в Москве, в которых планировалась эта операция, преподнесенная миру как армяно-азербайджанский конфликт вокруг Нагорного Карабаха» [8].

Усвідомлюючи неможливість зберегти СРСР, особливо після грудневого 1991 р. референдуму в Україні, який підтвердив прагнення українського народу жити в незалежній державі, радянське керівництво вирішило надати республікам формальну, а не реальну незалежність. З цією метою упродовж тижня колишні вищі компартійні функціонери, які стали називати себе демократами, підготували новий державний проект. Згідно з яким вони оголосили про припинення існування СРСР і проголосили створення Співдружності незалежних держав (СНД). Насправді була змінена лише назва державного утворення, адже завдання СНД полягало в утриманні під контролем Москви незалежних держав, пропонуючи і втягуючи їх в нові об'єднуючі угоди і проекти. Росія активно підтримала запровадження президентських, а не парламентсько-президентських чи парламентських форм правління в країнах СНД. Адже впливати на схвалення рішень однією людиною в сусідній державі, яка в недалекому минулому входила до складу КПРС, було значно легше. Уже на початку 1992 р. РФ офіційно заявила про те, що пострадянський простір є сферою її важливих життєвих інтересів і безпосереднього впливу. Тому намагання інших держав вийти в економічний, політичний і культурний простір цього регіону буде розглядатися нею як посягання на її інтереси [17]. Москва назвала держави Співдружності – «близьким зарубіжжя» [1], розглядаючи відносини з ними як предмет швидше внутрішньої політики, ніж зовнішньої [20]. Виходячи з цього, Росія до сих пір не визнає внутрішніх кордонів у рамках СНД.

Одним з перших кроків Кремля щодо встановлення контролю над колишніми республіками СРСР було укладання з ними колективного договору про створення Об'єднаних збройних сил СНД, від 14 лютого 1992 р. Президенти України, Туркменії і Грузії його не підписали. Парламент Азербайджанської Республіки (АР) не ратифікував цей договір, під яким свій підпис поставив президент республіки А. Муталібов. Як наслідок, лідер АР був позбавлений вищої державної посади, а азербайджанські збройні сили не увійшли до Об'єднаних збройних сил СНД, адже керівництво ними перебувало в руках росіян і нічим не відрізнялося від тотального радянського.

Відразу після цього – наприкінці лютого 1992 р. відбулася найтрагічніша подія в історії вірмено-азербайджанської війни за Нагірний Карабах, яка отримала назву – Ходжалинська трагедія. Стратегічно важливе для Азербайджану місто Ходжали було захоплено вірменськими військами за одну ніч з 24 на 25 лютого. Над мешканцями вчинили жорстоку розправу – за день вирізали близько 6-ти сотень людей, понад 60 з них були дітьми. Більше тисячі взято в полон. Свідки тієї кривавої ночі розповідають: підтримку вірменським бойовикам надавав так званий 366-й гвардійський мотострілковий полк Об'єднаних збройних сил СНД, що перебував у столиці Нагірного Карабаху – Ханкенді, укомплектований переважно російськими військовослужбовцями. Бойові машини 366 полку, зокрема системи «Град», з екіпажами, обстрілювали Ходжали. Російські військові стріляли на 150-200 метрів у довжину й зносили все на своєму шляху, а вірменські солдати йшли позаду й добивали роздрібнені групи азербайджанських військових. «Якби не було росіян, то вірмени в принципі не змогли б захопити місто», – розповідає свідок трагедії Абульфат Керімов (habarlar.ru) [15]. Російський політолог, сходознавець і безпосередній очевидець цих подій – В. Джанашія також стверджує: «Карабах армянам завоювали русские офицеры 7-й армии...» [10].

Після Ходжалинської трагедії 1992 р. в Азербайджані було обрано нового президента ним став керівник Національного фронту АР Абульфаз Ельчибей, який зорієнтував республіку на зближення з Туреччиною, навіть розроблявся проект об'єднання двох держав. Це мало позитивно сприяти Баку у розв'язанні карабахського питання. Однак для Кремля це стало одним з важливих чинників його неофіційної підтримки Вірменії у війні з Азербайджаном за Нагірний Карабах. Крім того, Москва робила все можливе, щоб дискредитувати А. Ельчибея в середині країни, усунути його від влади, замінивши лояльним до себе політиком. Після невдалого перебігу вірмено-азербайджанської війни для цього з'явилися усі передумови в самому Азербайджані. Як наслідок у 1993 р. з Росії до АР повернувся Гейдар Алієв – колишній лідер радянського Азербайджану, колишній високопоставлений чиновник СРСР, зокрема, й співробітник КДБ. За підтримки частини політичних сил республіки він став новим її президентом. Отже, на нього покладали свої плани не лише в Азербайджані а й в РФ. Але Г. Алієв не виправдав сподівань Мокви. Він ставив інтереси свого народу і держави вище особистих та інтересів Кремля. Так, незважаючи на домовленість, яка була схвалена на Бішкекському саміті СНД, президент Азербайджану відмовився допускати російських миротворців на територію республіки. На відміну від лідерів Грузії і Вірменії Г. Алієв не погодився на розміщення на території Азербайджану російської воєнної бази, спільну з російськими прикордонниками охорону азербайджанських кордонів з Туреччиною та Іраном. Незважаючи на протидію Росії та Вірменії він не лише зумів зацікавити великих міжнародних інвесторів у доцільності інвестицій у його країну, яка перебувала в стані війни. Під його керівництвом було створено

надзвичайно сприятливі й прозорі умови для зовнішніх інвесторів, які на рівноправній і конкурсній основі інвестували свій капітал і технології у видобувну, транспортну, а згодом і переробну галузі економіки країни, ставали акціонерами багатьох спільних підприємств в АР. При цьому Баку запросив до участі у нафтових проектах на конкурсній основі й Росію. Але технологічно відстала та фінансово неспроможна вона не могла конкурувати з провідними західними компаніями у прозорих технологічних і фінансових проектах з видобування і транспортування нафти і газу, а тому щоб завадити розвитку Азербайджану всіляко перешкоджала розв'язанню Карабаського конфлікту. Для залучення іноземних інвестицій, реалізації нафто-газових проектів Г. Алієв робив усе, щоб припинити Карабахську війну. Навесні 1994 р. за посередництва Росії йому вдалося укласти перемир'я з Вірменією і Нагірним Карабахом, яке з частими порушеннями триває й нині.

Західний дослідник карабаського конфлікту Том де Ваал у своїй публіцистичній книзі «Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной» наводить спогади азербайджанських і американських дипломатів про посередницьку місію РФ у переговорах між Вірменією і Азербайджаном щодо підписання перемир'я, згідно з якими, росіяни вдавалися до різноманітних провокацій і тиску з метою змусити Баку дати згоду на введення в зону конфлікту російських або сндовських миротворців. Автор книги наголошує на тому, що переговори з боку Росії вели не представники Міністерства Закордонних Справ (МЗС), а Міністерства Оборони Росії, що ще раз підтверджує факт – Кремль розглядав це цей конфлікт як внутрішню проблему.

Водночас в Мінську Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) створює контактну групу з врегулювання конфлікту, співголовою якої стає Росія. 14 вересня 1995 р. президент РФ Б. Єльцин видав указ, в якому пострадянський простір було оголошено «прежде всего, сферой интересов России» [12, с. 61], тобто Москва не лише порушувала, підписані нею міжнародні угоди, зокрема в рамках ОБСЄ, а й ставила своє законодавство вище міжнародного на визначеному нею просторі. За словами В. Галузаде: «Россия, которая все еще не отказалась от экспансионистских и имперских взглядов, является крупнейшим врагом Азербайджана и самым большим барьером на пути к его полной независимости. Конфликт между Арменией и Азербайджаном будет разрешен только тогда, когда будет положен конец влиянию России... Россия, оказав помощь Армении в войне с нами, потеряла доверие азербайджанского народа. Поэтому естественно, что Азербайджан тянется к Западу. Рейтинг России в нашей стране очень низок. Москва хочет, чтобы мы, как и Армения, были марионеточным государством, плясали под ее дудку, действовали по указке Кремля. Это недопустимо. Азербайджан – независимое, суверенное государство и никогда больше не поступится своей свободой. Об этом неоднократно говорил и глава нашего государства Гейдар Алиев» [8].

Російські політики відкрито звинувачували Азербайджан в прагненні утвердитися в якості незалежного, насамперед від Росії, актора міжнародної політики на регіональному рівні. Намагання Кремля утримати Баку в сфері свого впливу за допомогою Карабахського конфлікту розкривають відомі зарубіжні експерти і фахівців. Так, американський політолог З. Бжезінський, в книзі «Велика шахівниця» писав: «Азербайджан володіє величезними енергоресурсами і, попри свою обмежену територію та невелике населення, має критичне геополітичне значення. Це – корок пляшки з багатствами басейну Каспійського моря та Середньої Азії. Незалежність середньоазіатських держав може практично втратити сенс, якщо Азербайджан буде повністю підкорений контролю Москви. Його нафтові ресурси, які мають велике значення, також можуть перейти під контроль росіян, якщо незалежність цієї країни буде зведено до нуля. Незалежний Азербайджан, пов'язаний із західними ринками, трубопроводами, які не проходять по території, контрольованій росіянами, стане ще й важливим шляхом доступу економічно розвинених країн-споживачів до енергетичних багатств середньоазіатських республік. Майже як і у випадку з Україною, майбутнє Азербайджану та Середньої Азії має ключове значення для визначення майбутнього Росії» [4, с. 46-47].

У 2014 р. Річард Гірагосян – директор Центру регіональних досліджень в Єревані писав: «Расположенный на стратегически уязвимом южном фланге России, конфликт относительно армянского анклава Нагорного Карабаха может стать следующей вспышкой. Россия уже давно «играет во все ворота» в этом конфликте, который определяет глубокий раскол между Арменией и Азербайджаном, выполняя роль ведущего поставщика оружия всем сторонам конфликта, а также с помощью своего дипломатического «посредничества», которое, казалось бы, сделало немного больше, чем сохранение статус-кво нерешенного конфликта. Но, как только карабахский конфликт переходит от фазы «замораживания» в «кипящий» конфликт, Россия сразу же, похоже, готова одеть плащ посредника. Президент Путин созвал лидеров Армении и Азербайджана в августе 2014 г. для кормовой лекции после возобновления столкновений. Следующий этап этой новой «путинской парадигмы», пожалуй, еще более рискованный шаг – быть единственным арбитром конфликта [18].

Про геополітичне значення Азербайджану для збереження Росією свого імперського статусу пише й професор Тегеранського університету, член Наукової ради IRAS (Institute of Iran Eurasian Studies), експерт з вивчення проблем Євразії Кавказу і Росії Бахрам Амір Ахмадіан. «На даний момент Росії удалося обрести прочные позиции на Кавказе в трех точках: одна из них – это восточная часть черноморского побережья, то есть Абхазия, другая – это южные предгорья Кавказского хребта, то есть Южная Осетия, и третья – это горы Карабаха, где сейчас присутствует союзник России, Армения. Присутствие России в этих трех

областях может полностью нейтрализовать западное влияние в регионе. И с этой точки зрения можно утверждать, что фактический контроль Еревана над Карабахом на данный момент – в интересах России. ... В стратегическом отношении Азербайджан, несомненно, более значим для России, нежели Армения. И сами азербайджанцы, как и армяне, убеждены в том, что ключ к решению карабахской проблемы находится в руках России» [16].

Навесні 2016 р. російський політолог і публіцист Андрій Піонтковський заявив: «Эскалация конфликта в Нагорном Карабахе выгодна, прежде всего, Кремлю. По его мнению, в интересах Путина, спровоцировав конфликт, ввести войска на линию разграничения и выступить затем в роли «миротворца». Это также позволит ему контролировать Грузию. Еще одна из целей Кремля держать Запад в состоянии постоянной озабоченности и напоминать, что без него вообще ни одна проблема мировой политики не может быть решена.

Обострение в Нагорном Карабахе выглядит довольно странно. В силу чисто военных обстоятельств, ни Азербайджан, ни Армения не заинтересованы в эскалации военных действий [19].

Оскільки Кремль зацікавлений у продовженні протистояння між Єреваном та Баку, він, порушуючи усі міжнародні домовленості і норми, постачав і продовжує постачати зброю одночасно двом сторонам конфлікту. Як наслідок, за 26 років заморожування конфлікту жодних видимих результатів, будь-якого прогресу в розв'язанні війни досягти не вдалося. Бойові дії в окупованому регіоні періодично поновлюються. За словами редактор видання «Media.az» Джавіда Османова: «факт очевидний – ми не просунулися ні на міліметр у врегулюванні цього конфлікту. Звичайно, ми сподіваємося на його мирне залагодження, але є таке прислів'я: «Хочеш миру – готуйся до війни». Тому ми готові до будь-якого закінчення обставин цього конфлікту» [15].

Анексія Росією Криму і агресія на Донбасі 2014 р. подібно карабаському конфлікту є прямим порушенням Москвою міжнародного права, зокрема українсько-російського міждержавного договору, і здійснюється аналогічними методами з однією метою – встановити контроль над Україною та перешкодити її євроатлантичній інтеграції.

Україну як і Азербайджан З. Бжезінський відносить до країн, що відіграють роль геополітичних осей, без яких Росія не може існувати як імперія [4, с. 41]. Водночас втрата Україною незалежності матиме негайні наслідки для Середньої Європи, перетворюючи Польщу в геополітичну вісь на східному кордоні об'єднаної Європи [4, с. 46].

З проголошення незалежності України Москва і не думала випускати Київ зі сфери своїх інтересів. Утримувати Україну можна було за рахунок дестабілізації ситуації в Криму. Це добре простежується у 1992–1994 рр., коли Кримська автономна область за сприяння Кремля місцевим проросійським сепаратистам була перетворена в автономну республіку зі своїм урядом парламентом і президентом Ю. Мешковим.

Між Росією і Україною після розпаду СРСР постійно виникала напруга. Тодішній міністр закордонних справ України А. Зленко у своїх спогадах так охарактеризував двосторонні міждержавні відносини: «Незалежність України деякі російські політики сприймали, як «зраду і особисту образу», при цьому вони демонстрували своє зневажливе ставлення до колишніх братів (українців) і звинувачували їх у зраді «загальнослов'янської справи» [13, с. 386]. За словами А. Зленко: «... на початку 1990-х рр. західні аналітичні центри підготували не один сценарій негативного розвитку відносин між бувшими радянськими сусідами. І практично всі вони передбачали катастрофічне загострення відносин між Україною і Росією. Висновок робився один, конфлікт між цими державами дуже ймовірний і надзвичайно небезпечний для Європи» [13, с. 385]. Проте, у 1990-х – на початку 2000-х років через низку внутрішньополітичних проблем, зокрема, пов'язаних з протистоянням між Державною Думою і президентом, боротьбою за незалежність Чеченської Республіки та внаслідок нестачі матеріальних ресурсів, Кремль намагався утримати Україну в сфері свого впливу за допомогою так званої м'якої сили – політичними, культурними й економічними засобами, включаючи шантаж і провокації. Насамперед РФ намагалася штучним шляхом сформувати спільну для нових незалежних держав мовну і культурну ідентичність, активно розвиваючи і поширюючи ідею «руського мира» для посилення свого культурного впливу на пострадянські країни. Водночас, на офіційному рівні Москва вдавалася до розповсюдження «українофобії» і «кавказофобії». Як політичний інструмент тиску на країни СНД РФ активно використовувала свої енергоресурси, будівництво нових нафто- і газопроводів. У 2001 р. Кремль запропонував Україні й Молдові приєднатися до Союзної держави РФ і Білорусії, у 2003 р. – до проекту Єдиного економічного простору (ЄЕП) чотирьох економічно найрозвиненіших держав – України, Білорусії, РФ і Казахстану, у 2012 р. – до Євразійського Союзу (ЄАС). Однак, усі проекти були відкинуті офіційним Києвом, оскільки суперечили не тільки Конституції України, її зовнішньополітичним пріоритетам, а й думкам і устремлінням українського народу. Поступово РФ, поряд з політичним і економічним тиском, почала вдаватися до погроз застосування сили. Підтвердженням останнього був російсько-український конфлікт 2003 р. щодо острова Тузли в Керченській протоці.

Як і в Карабаському конфлікті, у війні з Україною Москва всіляко намагається приховати свою участь, надати конфлікту з Україною характеру внутрішньої громадянської війни і виступити у ролі миротворця-посередника. Але зробити це їй не вдається. Подібність причин карабаського і російсько-українського конфліктів на початку березня 2014 р. – після масштабного введення російських військ до Криму, відзначили тисячі азербайджанців України, зокрема в Криму. Один із лідерів азербайджанської діаспори Х. Джавадов заявив, що введення російських військ в Автономну Республіку Крим – це не допомога, а

окупація. Тому азербайджанці підтримують територіальну цілісність України і вважають неприйнятними введення російських військ на територію півострова. Азербайджанська діаспора, переживши війну в 1990–1994 рр., намагалася не допустити в Україні повторення подій в Нагірному Карабасі, Придністров'ї та Абхазії. [2]. Х. Джавадов також повідомив, що всі народи Криму, включаючи азербайджанців, завжди жили в мирі, і нині не мають жодних проблем і не потребують захисту якихось «миротворців» з РФ. Він попередив жителів Криму, що в 90-х роках ХХ ст. в АР відбувалося те, що зараз відбувається в Криму. За його словами, це створення штучної міжнаціональної проблеми, щоб показати світу, що є причина для введення «миротворців». Лідер азербайджанської діаспори також зазначив, що всюди, де держави колишнього СРСР намагаються проводити незалежну політику, РФ створює проблемні регіони – Придністров'я, Південна Осетія, Абхазія. Це політика не російського народу, а конкретних людей» [1]. Азербайджанці України, серед яких чимало біженців Карабахської війни, вважають, що такими діями РФ ще раз підтвердила свій статус імперії. Саме тому Х. Джавадов закликав оголосити персонами нон-грата в Україні тих російських і вірменських політиків, які своїми висловлюваннями і діями сприяли проросійському сепаратизму в Україні [11].

Аналогічної думки і Президент Азербайджану Ільхам Алієв. У лютому 2015 р. у відповідь на інтерв'ю співголів Мінської групи ОБСЄ азербайджанському телеканалу ANS – не порівнювати карабахський конфлікт і кризу в Україні він зазначив: «Если бы армяно-азербайджанский конфликт был урегулирован, то Украина, возможно, не столкнулась бы сейчас с этим конфликтом, так как здесь имеет место тот же сценарий – такое же нарушение территориальной целостности, тот же результат, оккупация, сепаратизм [22].

Нині простежити пряму участь Росії у міждержавних конфліктах на пострадянському просторі можна через осіб, які беруть безпосередню участь у них. Так, у липні 2014 р. російський спецназівець Володимир Антюфєєв став заступником прем'єр-міністра самопроголошеної «ДНР» в Донецьку. У 1990 р. Антюфєєв був командиром радянського спецназу в Латвії, де згодом проти нього було відкрито кримінальне провадження за підозрою в співучасті у вбивстві під час Серпневого путчу 1991 р. Він же зіграв ключову роль в боротьбі так званих проросійських повстанців Придністров'я, коли російськомовне населення регіону за підтримки російської армії на чолі з генералом Лебедем і за сприяння КДБ повстало на початку 1990 років проти включення Придністров'я до складу суверенної Молдовської держави. У самопроголошеній і невизнаній Придністровській Молдавській Республіці (ПМР) Антюфєєв упродовж 1992–2007 рр. був міністром державної безпеки. Проти нього відкрито кримінальне провадження в Молдові, йому заборонено в'їзд на територію ЄС. Він також брав участь в російській анексії Криму на початку 2014 р. [5].

Таким чином, розглянуті факти, а також дані політичних експертів, політиків дають змогу говорити, що всі конфлікти на теренах колишнього Радянського Союзу були ініційовані третьою стороною. В останні роки існування СРСР до розпалювання Карабаського, Придністровського, Абхазького і Південно-Осетинського конфліктів безпосереднє відношення мали радянські спецслужби. Тобто будь-якими способами і методами керівництво радянської держави намагалося перешкодити її розпаду. Тоді конфлікти носили міжнаціональний або етнічний характер. Після припинення існування СРСР і появи нових незалежних держав вони перетворилися на тліючі, міждержавні. Незважаючи на те, що держави-учасниці, які беруть в них участь, не зацікавлені у продовженні конфронтації, припинити і розв'язати протиріччя їм не вдається упродовж трьох десятиліть. Головна причина затягування сучасних міждержавних конфліктів – це зацікавленість у них третьої сторони. Найдоказовішим у цьому плані став російсько-український міждержавний конфлікт, що розпочався у 2014 р. і триває по нині.

Міждержавні конфлікти – це ефективний інструмент і стандартний важіль російської політики впливу на сусідні країни. За допомогою якого вона намагається зберегти і посилити свій вплив і контроль над незалежними державами – колишніми республіками СРСР. Крім того, ці конфлікти дають змогу Росії стримувати розширення НАТО і ЄС на так звану сферу її особливого впливу. Нині стратегічна мета Росії – це відновлення Російської імперії в межах кордонів кінця XVIII ст. Для її реалізації Москва намагається максимально послабити сусідні держави, сприяючи і підтримуючи існуючі міжнаціональні і громадянські конфлікти, сепаратистські рухи на їхніх територіях. При цьому Росія здійснює свою імперську політику приховано, надаючи всебічну підтримку неправомірній стороні конфлікту, і завжди хоче виступати у ролі миротворця-посередника, з правом введення у конфліктуючий регіон своїх військ.

Нинішня влада РФ активно використовує імперську політику щодо сусідніх держав, постійно удосконалює принципи її проведення, з урахуванням національно-культурних особливостей, економічного та суспільно-політичного розвитку народів і держав, які вона прагне підкорити або утримувати у сфері свого впливу.

Тому витоки і причини усіх конфліктів на пострадянському просторі зумовлені імперською політикою Росії, яку вона успадкувала від радянської і царської – Російської імперій. Нині це усвідомили усі учасники конфліктів і світова громадськість.

Список використаних джерел та літератури

1. Азербайджанцы Крыма не хотят видеть российских «миротворцев». Контракты. 2014, 04 март. – [Дата доступу]: <http://kontrakty.ua/article/74914>. - [Режим доступу]: 01.03.2020.
2. Азербайджанцы Украины готовы защищать нашу страну. ZIK. ua. 2014, 04 март: [Режим доступу]: <http://zik.ua/ua/news>. - [Дата доступу]: 01.03.2020.

3. Александрова О. Трудная реставрация старой зависимости. Политика России в отношении СНГ // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину / Сост. С. Кройцберг, С. Грабовски, Ю. Унзер / Пер. с нем. – Киев: «Оптима», 2002. – С. 118.
4. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів-Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2000. – [Режим доступу]: <http://shron1.chtyvo.org.ua>. – [Дата доступу]: 01.03.2020.
5. Владимир Юрьевич Антюфеев. Википедия. Свободная энциклопедия. – [Режим доступу]: <https://ru.wikipedia.org>. – [Дата доступу]: 01.03.2020.
6. Гасанлы Дж. П. Нагорный Карабах: от российской экспансии к большевистской политике. От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта: Сб. ст. – Москва, 2010. – 550 с.
7. Гулузаде В. Лиссабонский саммит ОБСЕ: миф или реальность? Зеркало, 30 января, 6 февраля 1999 г: - [Режим доступу]: <http://azeribooks.narod.ru/politika>. - [Дата доступу]: 01.03.2020.
8. Гулузаде В. Среди врагов и друзей // Геополитика Азербайджана. Как утвердиться в мировом сообществе. О некоторых вопросах внешней политики азербайджанской республики. – [Режим доступу]: <http://azeribooks.narod.ru/politika>. - [Дата доступу]: 01.03.2020.
9. де Ваал Томас. Черный сад. Армения и Азербайджан между миром и войной. – [Режим доступу]: <https://www.kavkaz-uzel.eu>. – [Дата доступу]: 01.03.2020.
10. Джанашия В. Уроки Армении. – [Режим доступу]: <http://www.metronews.ru>. – [Дата доступу]: 01.03.2020.
11. Диаспора азербайджанцев поддержала Украину в конфликте с Россией. – [Режим доступу]: <http://society.lb.ua/life>. - [Дата доступу]: 01.03.2020.
12. Дорошко М. С. Геополітичні інтереси та зовнішня політика держав пострадянського простору. – Київ, 2011. – 62 с.
13. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. – Харьков, 2004. – 556 с.
14. Караваев А. В. Карабахский конфликт: истоки и современные проблемы урегулирования. От Майендорфа до Астаны: принципиальные аспекты армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта: Сб. ст. – Москва, 2010. – 550 с.
15. Катарина Х., Барбу С., Довганик І. Не випадкова окупація: як Кримський сценарій був відпрацьований ще в Нагірному Карабасі в 90-х роках. Час: Підсумки Тижня: - [Режим доступу]: <https://www.5.ua/polityka>. - [Дата доступу]: 01.03.2020.
16. Ключ к решению Карабахской проблемы – у России. – [Режим доступу]: <http://inosmi.ru/politic>. - [Дата доступу]: 01.03.2020.

17. Михайленко А. СНГ на пороге третьего тысячелетия // Свободная мысль XXI. – 2000. – №10. – С. 34-36.
18. Патрик Джексон Кремль и замороженные конфликты BBC News10 сентября 2014. – [Режим доступу]: <https://www.bbc.com/ukrainian>. - [Дата доступу]: 01.03.2020.
19. Пионтковский А. Конфликт в Нагорном Карабахе выгоден только Путину. – [Режим доступу]: <http://inosmi.ru>. - [Дата доступу]: 01.03.2020.
20. Перович И. Проблемы приспособления к новым реальностям. Российская внешняя политика в отношении Украины и Белоруссии // Внешняя политика России: от Ельцина к Путину / Сост. С. Кройцберг, С. Грабовски, Ю. Унзер / Пер. с нем. – Киев, 2002. – С. 127-140.
21. Портников В. «За Донбас ніхто не хоче вмирати». – [Режим доступу]: <http://www.ednist.info>. – [Дата доступу]: 01.03.2020.
22. Тарасов С. В Нагорном Карабахе и на Украине могут появиться международные миротворцы. – [Режим доступу]: <https://regnum.ru/news/2195352.html>. - [Дата доступу]: 01.03.2020.

Наталія Терес (Київ, Україна)

Розвиток історико-культурного туризму в Азербайджані

Всебічний розвиток туристичної галузі та її позитивний соціально-економічний ефект примушують все більше країн активізувати політику щодо збереження та охорони історико-культурних пам'яток, використання їх в екскурсійній діяльності, рекламування та популяризації національного надбання. Загальносвітові показники розвитку туризму є настільки вражаючими, що навіть країни – експортери енергоресурсів, як Азербайджанська Республіка, все більшу увагу приділяють розвитку індустрії туризму, зокрема його історико-культурній складовій.

Важливо, що один з перших путівників, де окреслений маршрут по території Азербайджану, підготував видатний український історик, археолог, етнограф і фольклорист Дмитро Яворницький (Еварницький) (1855–1940). У 1893 р. вийшов друком «Путеводитель по Средней Азии. От Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношениях», кошти від продажу якого передбачались на допомогу дітям – сиротам, які втратили батьків в результаті епідемії холери [9]. Д. Яворницький впродовж трьох років (1892–1895), працюючи на посаді молодшого чиновника з особливих доручень при туркестанському генерал-губернаторі у Самарканді, досліджував історію та пам'ятки Закавказзя та Середньої Азії.

Цікавими в путівнику є враження мандрівника та опис Баку кінця XIX століття. Важкий місцевий клімат, нафтовидобування наклали відбиток на

враження та оцінку Д. Яворницького: «... в настоящее время этот город с его страшною пылью, с его удушливым нефтяным воздухом, с его знойным и сухим климатом, навсегда останется ...в памяти. А если к этому путешественник еще увидит еще то, что Баку вовсе лишен водопровода и почти что лишен всякой зелени, то в его глазах этот город покажется феноменом – городом из всех городов Российской империи» [9, с. 6]. Д. Яворницький нарікає місцевим «воротилам», що ті багато років не могли провести водогін у місто, щоб кардинально змінити образ Баку і покращити його благоустрій. [Там само]. Остаточний висновок і рекомендації мандрівникам щодо відвідування Баку від Д. Яворницького були доволі критичні. У путівнику вчений навів стародавній переказ: «Говорят, что в отдаленнейшие от нас времена, за много вёрст от города Баку воздвигнут был для предупреждения отважных путешественников, пускавшихся из Европы в Азию, высокий столб, на котором восточными мудрецами начертана была следующая надпись:

«Без нужды не ездите в Баку,
Без крайности не плавайте в Узун – ада,
Без крайней необходимости не бросайтесь в Голодную степь».

[Там само]

Такий опис Баку Д. Яворницьким більш ніж столітньої давнини, різко контрастує з сучасним виглядом столиці Азербайджану, станом історико-культурної спадщини країни, яка презентує тисячолітню історію та культуру народу та є основою розвитку сучасного туризму.

Нині під охороною держави знаходиться 6.308 пам'яток історії, природи та культури. До найдавніших відносяться наскальні малюнки Гобустану на Абшероні, датовані (VIII тис. до н.е.), Атешгях (8 тисячоліття), албанські церкви в Шекі-Загатале, Кельбаджаре, Ханларе та більш ніж 70 архітектурних пам'яток різних епох. Історію та культуру Азербайджану представляють 27 історико-культурних заповідників, два з яких – Гобустанський скельний культурний ландшафт та ансамбль палацу Ширваншахів – внесені до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. В країні працює 223 музеї та 29 театрів [10, с. 97].

Велике значення для просування іміджу Азербайджана на світовому туристичному ринку має презентація культурної спадщини на найвищому рівні: включення найвидатніших об'єктів та зразків творчості до Списку всесвітньої нематеріальної спадщини людства ЮНЕСКО. Це не тільки гарантія міжнародного контролю за збереженням, охороною та розвитком цих практик, але й можливість отримати підтримку ЮНЕСКО у справі популяризації національного надбання.

Впродовж 2008–2019 рр. до Списку нематеріальної культурної спадщини людства включені такі об'єкти: азербайджанський мугам –

основа народної музики (2008); мистецтво азербайджанських ашугів (2009); свято Навруз (разом з Індією, Іраном, Киргизією, Казахстаном, Таджикистаном, Пакистаном, Туреччиною, Узбекистаном, Афганістаном та Туркменією); традиційне мистецтво килимарства (2010); мистецтво виготовлення і мистецтво гри на тару (2012); національна спортивна гра «Човган» (2013); традиційне мистецтво виготовлення та носіння жіночої шовкової хустки кялагаї та її символіка (2014); мідне виробництво в Лагіче (2015); традиційний лаваш (разом з Іраном, Казахстаном, Киргизстаном, Туреччиною) (2016); традиція приготування далми (2017); майстерність виготовлення та мистецтво гри на кяманче (2017); колективні традиційні танці Нахчивана ялли (кочери, танзере) (2018) та героїчний епос «Китаби-деде Горгуд» («Книга мого діда Горгода») (разом з Туреччиною та Казахстаном) (2018).

Етнокультурна спадщина та традиції азербайджанського народу є основою для піднесення етнографічного та сільського туризму, Представники туристичного бізнесу справедливо розглядають етнотуризм з позицій «великої дипломатії та патріотизму», прикладом чого може слугувати екскурсійний тур - відвідування Лерікського району, де проживає більше 100 мешканців у віці більше ста років і до 500 осіб, яким за 90 років [6, с. 108].

Азербайджан популяризує такі практики, як різьблення по дереву та камінню при оздобленні будинків, ювелірна справа, народні танці та кулінарія, традиційні промисли (Гянжа, Лагич, Шеки, Губа). У 2013 р. за сприяння ВТО в Азербайджані була розроблена програма розвитку туризму у північних регіонах - Губе, Хачмазе і Шабране [4].

За останні роки на туристичному ринку Азербайджану запропоновані тури, пов'язані з історією «Великого шовкового шляху», з окремим аспектами історії представників інших народів, наприклад «Німецькі поселення», «Олександр Дюма на Кавказі», «Історична спадщина Кавказької Албанії» та ін. [1].

З кожним роком зростає кількість туристів, які відвідують Азербайджан. За даними ВТО у 2017 р. їх число становило 2,4 млн. осіб, у 2018 р. – 2,8 млн., у 2019 р. туристів очікується більше 3 мільйонів [2]. У розвитку історико-культурного туризму Азербайджан орієнтуються на арабські країни Сходу. Від 2016 р. суттєво зросла кількість туристів з Іраку, ОАЕ, Бахрейну, чому сприяло спрощення візових процедур, та відкриття в ОАЕ представництва Міністерства культури та туризму Азербайджану. Хоча на сьогодні основний потік туристів прибуває до Азербайджана з пострадянських країн: майже 30% - з РФ, 25% - Грузії, 2,1% - з України [7].

Створення державної інституції - Міністерства молоді, спорту і туризму, згодом трансформованої в Міністерство культури і туризму, мало позитивний вплив на стан туристичної справи. Діяльність міністерства нині здійснюється відповідно до «Стратегії розвитку туризму в

Азербайджані на 2016–2020 роки», яка базується на таких принципах, як створення сприятливих умов для розвитку цієї галузі та різноманітної туристичної продукції, підвищення стандартів туристичної галузі та інтересу суспільства до туризму в цілому.

На основі «Дорожньої карти з розвитку туризму», затвердженої Президентом Ільхамом Алієвим 6 грудня 2016 р., створено Національне бюро з просування туризму з формуванням відповідної мережі в районах республіки. Головне завдання даної структури полягає у залученні іноземних та внутрішніх туристів, розробки системи обліку туристичного потоку. В контексті українсько-азербайджанських контактів, то Національне бюро запрошує представників азербайджанської діаспори в Україні для популяризації туристичних можливостей Азербайджана серед українських громадян.

Важливим з огляду на потреби туристичної галузі є розвиток транспортного сполучення, зокрема авіаційного. Програмою передбачено створення бюджетних авіаліній (лоукостерів), в яких контрольних пакет акцій належав би державі. Азербайджан поставив собі амбітну мету – спорудити аеропорт з найбільшою пропускною спроможністю в регіоні, збільшивши рейси до провідних міст світу з 49 до 100 [5]. До реалізації цієї програми запрошено також українських перевізників.

За останнє десятиліття в Азербайджані динамічно розвивається сектор готельного господарства та послуг гостинності, Якщо у 2001 р. працювало 86 готелів, то у 2010 р. їх число зросло до 450. При цьому важливо, що це не тільки готелі міжнародних мереж (Marriott, Hilton, Four Seasons), але й нові місцеві готельні бренди [10, с. 96].

Кадрові потреби туристичної галузі забезпечує Азербайджанській університет туризму та менеджменту та Азербайджанський університет мов. Як виявилось, в країні не вистачає італомовних, франкомовних та іспаномовних гідів, особливо в період так званого «високого сезону». Вирішенням цього питання опікується Міністерство культури і туризму, зокрема популяризує професію гіда серед студентів філологічних спеціальностей, організуючи тренінги та майстер – класи для новачків, впроваджуючи систему акредитації гідів та ін.

Таким чином, за останні роки Азербайджан накопичив цікавий досвід з реалізації державних програм з розвитку туризму, створення належної інфраструктури та екскурсійного забезпечення цієї галузі.

Список використаних джерел та літератури

1. Абульфас Гараев. Развитие культурно-познавательного туризма в Азербайджане – один из приоритетов политики министерства. – [Режим доступу]: <https://1news.az/news/abul>. - [Дата доступу]: 06.04.2020.
2. Азербайджан зарабатывает на туризме больше своих соседей. – [Режим доступу]: <https://www.trend.az>. – [Дата доступу]: 06.04.2020.

3. Азербайджан заработал с туризма 1 млрд манатов за год. – [Режим доступа]: <https://www.trend.az/business/economy/2382722.html>. - [Дата доступа]: 06.04.2020.
4. В Азербайджане подготовлена спецпрограмма для развития туризма северных регионов. Электронный ресурс.- Режим доступа: <https://www.trend.az/business/economy/2135798.html>. - [Дата доступа]: 06.04.2020.
5. В приоритете – Бюро по туризму, сафари – парк, лоукосты и хостелы. – [Режим доступа]: <https://az.sputniknews.ru>. – [Дата доступа]: 06.04.2020.
6. Гусейнова А. Б. Культурное наследие азербайджанского народа как основа развития этнотуризма в республике // Управленческое консультирование. – 2016. – № 2. – С. 107-112.
7. Как Азербайджан развивает свой туризм. – [Режим доступа]: <https://ru.echo.az>. – [Дата доступа]: 06.04.2020.
8. Факторы, определяющие туристический потенциал Азербайджана // управление экономическими системами. – 2014. – № 6. – [Режим доступа]: <https://www.uecs.ru>. – [Дата доступа]: 06.04.2020.
9. Эварницкий Д. И. Путеводитель по Средней Азии. От Баку до Ташкента в археологическом и историческом отношении. – Ташкент, 1893. – 25 с.
10. Gurbatov F. The tourist industry in economic development: an Azerbaijan case study // The Caucasus and Globalization. – Vol. 4. – Issue 3-4. – 2010. – P. 88-104.

Марина Гончарук (Київ, Україна)

Азербайджанський мультикультуралізм як фундаментальна концепція миру і толерантності

З кожним роком Баку стає все більш важливим майданчиком для реалізації глобальних міжнародних проєктів, спрямованих на утвердження миру, толерантності, дотримання загальнолюдських цінностей.

Серед таких глобальних проєктів важливе місце займає «Бакинський процес», ініційований Президентом Азербайджану паном Ільхамом Алієвим в 2008 році. Бакинський процес був запроваджений з метою створення дієвого і ефективного міжкультурного і міжцивілізаційного діалогу. В основі висування Президентом Азербайджану Ільхамом Алієвим такого глобального процесу є фактор різноманітності релігійних громад, етнічних груп, а також культурне різноманіття що склалося історично на території Азербайджанської Республіки.

Дана концепція в умовах нестабільності і виникаючих по всьому світу нових загроз пропонує країнам і народам шлях сталого розвитку виходячи з цінностей терпимості, миролюбності, толерантності. Адже в

суспільстві, де немає цінностей мультикультуралізму, виникають загрози зростання нетерпимості на релігійному і етнічному ґрунті, заперечення і неприйняття всього, що на перший погляд здається чужим. Принципи мультикультуралізму можуть запобігти міжрелігійним і міжетнічним конфліктам, протистояти ксенофобії та расизму, тим самим оберігаючи людство від трагедій і підносячи загальнолюдські цінності як основоположні, які стоять біля витоків розвитку правових і високорозвинених держав. Зараз, в той час коли світ переживає міграційні, міжетнічні кризи, Азербайджан взяв на себе високу місію пропагувати модель толерантності та мультикультуралізму, опираючись на гуманізм і загальнолюдські цінності, пропонувати народам і державам стійкий і послідовний напрямок розвитку, заснований на національно-духовних, загальнолюдських, гуманістичних цінностях.

Згідно моїх спостережень, мультикультуралізм є систематизацією того, що завжди було в менталітеті і в способі життя азербайджанців. Це повага до людини незалежно від того, до якої релігії або етносу вона належить. Століттями азербайджанці радо відкривають двері свого будинку для кожного гостя, демонструючи гостинність і довіру, показуючи благородний приклад для інших народів. А сьогодні Азербайджан виконує важливу для людства місію – донести цінності мультикультуралізму до всього світу, передати свій успішний досвід іншим країнам і мотивувати інші народи вибрати шлях гуманізму і діалогу, відкинувши агресію і ненависть.

З метою ефективного просування концепції миру та толерантності – концепції азербайджанського мультикультуралізму, в 2014 році був створений Бакинський міжнародний центр мультикультуралізму, виконавчим директором якого є Реван Гасанов. БМЦМ також реалізує багато потужних проектів в Україні, які направлені, в першу чергу, на роботу зі студентством.

Важливо відзначити, що в 2018 році мною були організовані перші зустрічі української аудиторії – інтелігенції, студентства, вчених і громадських діячів України з представниками Бакинського міжнародного Центру мультикультуралізму і представниками організацій, які тісно співпрацюють з Центром мультикультуралізму – головою Албано-Удінської християнської громади Азербайджану Робертом Мобілі, його заступником Рафіком Данакарі, главою Біблійної громади Азербайджану Расим Халіловим. Проведені в Українському фонді культури, Київської міській бібліотеці імені Самеда Вургуна, Київському державному університеті імені Бориса Грінченка лекції, семінари та зустрічі викликали великий інтерес з боку українського суспільства. До слова, згідно з міжнародними оцінками, українці є одним з найбільш толерантних народів Європи, а рівень антисемізму в Україні найнижчий з країн Європи. Саме тому Україна може стати одним з важливих напрямків

діяльності Бакинського міжнародного Центру мультикультуралізму. Адже Україна, як і Азербайджан є мультикультурними країнами, де проживають в гармонії і взаєморозумінні представники різних релігій, представники різних народів, а держава створює сприятливі умови для міжкультурного діалогу.

А 2019-й рік ознаменувався унікальними проектами, спрямованими на популяризацію концепції азербайджанського мультикультуралізму, інформування про неї в Україні. Зокрема, відбувся перший в Україні всеукраїнський конкурс есе, присвячений азербайджанській тематиці. Його організував Бакинський міжнародний центр мультикультуралізму, і студенти з різних куточків України писали свої авторські роботи про «концепцію азербайджанського мультикультуралізму як фундаментальну концепцію миру та толерантності». Важливим є те, що троє переможців нагороджені запрошеннями на міжнародні школи мультикультуралізму, інші учасники, які зайняли призові місця, отримали призи.

Я була дуже рада керувати цим конкурсом в Україні, оскільки вважаю що інформація про концепцію азербайджанського мультикультуралізму вже стала невід'ємною частиною презентації Азербайджану в світі. Найважливішим результатом нашого конкурсу було те, що серед українського студентства розпочався всеукраїнський діалог про азербайджанський мультикультуралізм. Більше тисячі студентів відвідали лекції та презентації присвячені азербайджанському мультикультуралізму, тисячі студентів були проінформовані через засоби масової інформації та завдяки роботі адміністрації університетів. У цьому конкурсі немає таких, хто програв - кожен, хто отримав інформацію про концепцію азербайджанського мультикультуралізму вже зробив великий крок вперед, отримавши нові знання. А всі, хто писав есе і брав участь в конкурсі, зробили великий внесок у благородну справу, адже вони міркували про важливість толерантності, взаємоповаги між представниками різних релігій, народів, і я впевнена що своїми думками вони поділяться зі своїми однолітками, друзями і діалог про мультикультуралізм триватиме.

Відбувся ряд лекцій та зустрічей, присвячених концепції азербайджанського мультикультуралізму в десятках університетів країни, серед яких Національна академія державного управління при Президентові України, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Таврійський національний університет імені Вернадського, Київський національний університет культури і мистецтв, Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв, Харківський національний університет імені Каразіна, Полтавський університет економіки і торгівлі, Державний університет «Житомирська політехніка», Київський

національний лінгвістичний університет, Київський університет імені Бориса Грінченка та багато інших.

Крім цього, в 2019 році в Україні було проведено ряд зустрічей з представниками Албано-Удинської християнської громади Азербайджану – лідером громади Робертом Мобілі і його заступником Рафіком Данакарі, які розповіли про роль Удинської громади в системі мультикультуралізму Азербайджану. Також відбулася лекція головного радника БМЦМ Тофіга Аббасова для студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

В рамках кампанії популяризації концепції азербайджанського мультикультуралізму БМЦМ реалізував і багато творчих ініціатив. Зокрема, під керівництвом Заслуженої артистки України, Народної артистки УРСР, першого міністра культури незалежної України Лариси Хоролець відбулася інсценізація твору «Вагіф» Самеда Вургуну, оскільки в цьому творі багато важливих елементів, які свідчать про літературно-художні витоки азербайджанського мультикультуралізму. Багато студентів написали вірші про азербайджанський мультикультуралізм, зокрема Віталій Найда з Харкова за свою поезію був відзначений призом. Крім цього були віртуозні переосмислення літературних, музичних азербайджанських творів у виконанні українських артистів, музикантів, які своїми роботами підтвердили важливість мультикультурної взаємодії, яка тільки збагачує культурну спадщину народів.

Все це свідчить про те що в 2019 році відбулося дуже багато значущих україно-азербайджанських проектів під керівництвом Бакинського міжнародного центру мультикультуралізму і його виконавчого директора Ревана Гасанова. Я думаю це тільки зміцнить україно-азербайджанське співробітництво і сприятиме розвитку культурного процесу між нашими дружніми країнами.

Історично так склалося, що для українців азербайджанці завжди були братнім народом, а відносини стратегічного партнерства між нашими країнами базуються на потужному фундаменті, в основі якого давні культурні, етнонаціональні зв'язки наших народів. Наші народи об'єднують не тільки загальні принципи і взаємоповага на державному рівні, а й спільні духовні цінності—миролюбність, толерантність, гостинність.

Дані факти свідчать про те що концепція азербайджанського мультикультуралізму дуже важлива і цікава українському суспільству, яке має запит на інформацію про мультикультурність в Азербайджані, історію становлення та розвитку азербайджанського мультикультуралізму, принципи функціонування даної концепції.

Я впевнена, що популяризація та інформування українців про азербайджанський мультикультуралізм лише підтвердить раніше

загальновідому інформацію про те, як схожі наші держави у своїй толерантності і гармонійному і сталому розвитку, що базується на загальнолюдських цінностях і дотриманні прав людини і міжнародного права.

Катрина Крисак (Київ, Україна)

Азербайджанський мультикультуралізм як фундаментальна концепція миру та толерантності

Термін «мультикультуралізм» з'явився в конкретних історичних умовах в Канаді в 1960-х роках. І, на думку канадських дослідників, саме там політика мультикультуралізму призвела до реальних успіхів і зниження напруженості в вирішенні, наприклад, питання про статус франкомовного Квебека.

В мультикультурному суспільстві людина визнає основні відмінності між культурами, але при цьому зберігає лояльність до єдиної політичної системи. Таким чином, мультикультуралізм дозволяє визнавати наявність культурних відмінностей у різних груп населення в суспільстві. Більш того, ліберали переконані, що багатокультурність сприяє взаємопроникненню і синтезу культур.

Однак на практиці ми спостерігаємо, що навіть для сучасної урбанізованої людини не так вже просто визнавати існуючі основні культурні відмінності. Це створює умови для розвитку націоналізму, дискримінації та ксенофобії. Історія показала, що політика мультикультуралізму в якості ліберального інструменту управління соціально-економічними процесами не скрізь була ефективною.

Зокрема на другу половину ХХ ст. припадає час активної міграції населення. Основним результатом цієї етнічної міграції стають міжкультурні контакти на груповому рівні. Етнічні мігранти вступають в тривалий міжкультурний зв'язок з представниками домінуючої групи, але вже в нових умовах постіндустріального суспільства. У цих умовах деякі країни обрали мультикультуралізм як стратегію побудови «нового суспільства». Однак, якщо спостерігати за складними процесами, що відбуваються у Франції, Канаді, Австралії, Бельгії, США, Німеччині і низці інших країн, які відкрили свої кордони для мігрантів, стає очевидним, що результати політики мультикультуралізму не настільки однозначні.

Політика мультикультуралізму європейських країн та рівність культур на практиці полягала в утиску прав корінної, домінуючої культури лише через те, що вона першопочатково була домінуючою. Це, власне, і заклало основу для неприязні між носіями «традиційної» та «прийшлої» культури.

В Азербайджані ми маємо десь схожу, а десь і зовсім відмінну від Заходу стратегію розвитку мультикультуралізму в країні.

«Мультикультуралізм існував в Азербайджані як сукупність цінностей, які сформувалися протягом століть, але водночас не виходили за рамки художньо-морально-психологічної площини. В сучасному світі альтернативи мультикультуралізму немає. Так як абсолютна більшість країн світу-це багатонаціональні країни. Якщо мультикультуралізм зазнає краху, то що тоді може стати йому альтернативою? І це дуже зрозуміло. Це дискримінація, расизм, ксенофобія та антисемітизм», – Ільхам Алієв, Президент Азербайджанської Республіки.

Історія Азербайджану, що сягає корінням в глибоку старовину, свідчить про те, що менталітет азербайджанців відрізняється здатністю інтегрувати певні культурні моделі, з одного боку, і зберігати свої автентичні корені, ідентифікацію по відношенню до своєї національної специфіки – з іншого боку.

Як неодноразово підкреслювалося азербайджанськими вченими і політичними діячами, мультикультуралізм в Азербайджані є «продовженням традицій, які залишилися в спадок від історичного минулого азербайджанського народу».

На мою думку, мультикультуралізм в Азербайджані можна охарактеризувати як історичне явище. Звернемося до деяких фактів історії культури Азербайджану. Соціальне, культурне середовище азербайджанського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ століття було мультикультурним. Переселенська політика царської Росії була лише частиною формування мультикультурної моделі суспільства. Нафтовий бум, потреба в робочій найманій силі залучали до Азербайджану представників різних народів.

Розвиток культури Азербайджану в кінці ХІХ – початку ХХ століття безпосередньо було пов'язаний з історико-політичними явищами. Тоді на території Азербайджану відбувається імміграція не лише представників народів Росії, але і європейських народів - німців, поляків, греків, естонців, латишів і ін.

У 1904 році російська преса писала про населення Баку: «Російське населення складається з величезної кількості прийшлих заводських і промислових робітників, а також службовців в приватних установах і конторах. Є в місті невеликі колонії грузин, поляків, євреїв, живе багато іноземців: англійців, шведів, німців та ін.».

Починаючи з 1908 року в Баку влаштовувались «Мусульманські вечори». Перший «Мусульманський вечір» був влаштований в залах Бакинського Громадського зібрання. Як правило, дані вечори влаштовувалися в благодійних цілях, на них запрошувалися представники різних національностей.

На мою думку, тут варто підкреслити роль просвітницьких устремлінь азербайджанських діячів культури. Так, перший «Мусульманський вечір» був влаштований з метою збору коштів для Товариства поширення грамотності серед мусульман «Нешр Муаріф».

Р. Мамедова пише: «У залах Бакинського Громадського зібрання відбувся перший мусульманський вечір для зібрання коштів для Товариства поширення грамотності серед мусульман «Нешр Муаріф», в програмі якого були: спектакль тюркською мовою, літературно-музично-вокальна частина, водевіль російською мовою. На закінчення були влаштовані національні та європейські танці».

Примітний високий статусний рівень «мусульманських вечорів», які проходили під патронажем високих осіб того періоду. Так, перший «Мусульманський вечір» був організований відомим нафтопромисловцем імеценатом Зейналабдін Тагієвим. В анонсі першого «Мусульманського вечора» стояла вельми типова для Баку на початку століття відмітка: «Форма одягу: фрак, сюртук, черкеска», тобто навіть дрес-код того періоду поєднував в собі як східні, так і західні елементи.

Також в опублікованих в газетах відгуках йшлося про те, що бакинці, незалежно від національностей, тепло поставилися до першого мусульманського вечора, зібравши вишукане товариство».

«Мусульманські вечори», хоча і функціонували в контексті царського режиму, тим не менш, завдяки прогресивності азербайджанського суспільства,

завдяки яскравим просвітницьким ідеям азербайджанських просвітителів, а також генетично обумовленої тязі азербайджанського народу до мультикультурного середовища, продемонстрували зразок гармонійного співіснування представників різних культур і етносів.

Розгляд в історії культури таких явищ, як «Мусульманські вечори», підкреслює провідні ідеї в державній політиці, які неодноразово висловлював Президент Азербайджану Ільхам Алієв: «Мультикультуралізм – спосіб життя в Азербайджані. Протягом століть в Азербайджані існували мультикультурні суспільства».

Мультикультуралізм як ментальна категорія в історії азербайджанського народу проявлявся на всіх етапах історії Азербайджану. Азербайджан з усією серйозністю можна назвати Центром мультикультуралізму.

Марина Стеценко (Киев, Украина)

Мультикультурализм в Азербайджане

Есть у прогрессивного человечества недостижимая, а потому и прекрасная мечта, которая превращается в такую же прекрасную цель – сделать так, чтобы все люди в мире были одинаково свободны, одинаково равны и одинаково счастливы.

Это утопическая и теоретическая модель, которая принимает форму идеала. Что не означает, что от нее нужно отказываться.

К идеалу нужно стремиться. Это первый шаг на нелегком и тернистом пути к состоянию всеобщего благоденствия.

Шаг второй – придумать такой маршрут этого пути, который работал бы в планетарном масштабе, чтобы он, этот маршрут, был динамичным, постоянно развивающимся и подстраивающимся под изменения окружающей среды. Очевидно, что для достижения всеобщего блага люди должны находиться в едином пространстве для того, чтобы можно было бы распределять ресурсы, как природные, так и человеческие, чтобы можно было делиться технологиями, чтобы те, кто ушел в своем развитии вперед, могли бы помогать тем, кто только развивается.

Этому, гипотетически, должна способствовать глобализация как естественный процесс, сопровождающий развитие высоких технологий, таких, как Интернет или спутниковая связь, или трансатлантические перелеты, или скоростные трансконтинентальные железные дороги. И с этой стороны, глобализацию можно рассматривать как процесс положительный, но с другой – а что делать, если вдруг страны, которые находятся на высокой ступени экономического развития, владеют природными и человеческими ресурсами, решат, что имеют право навязывать свою волю тем, кто в этой взаимосвязанной и замкнутой системе окажется стороной зависимой? Как сделать так, чтобы эта взаимозависимость не превратилась в рабство для тех, кому в нашей идеальной вакуумной модели должны были помогать? Как сохранить идентичность в мире, который поддается глобальной унификации?

Таким механизмом должен стать мультикультурализм. Нельзя говорить, что политика мультикультурализма – это продукт изменений в XXI веке, ни в коем случае. Политика мультикультурализма существует по большому счету столько же, сколько существует человек, просто в разное время она проявлялась по-разному.

Собственно говоря, мультикультурализм – это механизм, который, с одной стороны, должен помочь сохранять культурную и национальную идентичность, а с другой, это стабилизатор, который должен держать поликультурное человеческое общество в равновесии. Это в теории.

На практике же мы можем наблюдать другую картину. Сейчас все смотрят на Запад, который мы привычно считаем «локомотивом прогресса», хотя это утверждение сомнительно. И вот мы смотрим на Запад, который в результате боевых действий на Ближнем Востоке в 2015–2016 годах переживал миграционный кризис, а теперь переживает его последствия. Западная Европа столкнулась с наплывом беженцев – носителей совершенно отличных от европейской культур и идентичностей.

И европейская политика мультикультурализма, основанная на экономической помощи мигрантам, провалилась. Этот кризис проявил глубокие противоречия в самих странах-членах ЕС, показал, что одной только финансовой поддержки недостаточно, что многокультурность в рамках одного государственного образования может стать причиной социального раскола, где с одной стороны могут оказаться мигранты или носители культуры меньшинств, а с другой – большинство.

В утопическом мире всеобщего благоденствия такое невозможно, но этого мира еще нужно достичь, а значит, необходимо найти такую модель мультикультурализма, которая должна работать. И для этого нужно смотреть не на традиционно моноэтничную Западную Европу.

Нет, для этого нужно смотреть туда, где традиции мультикультурализма – не новшество, а историческая традиция. Нужно смотреть на Закавказье и Передний Восток, туда, где Кавказская Албания тесно перемешалась с наследием империй Хулагуидов и Сефевидов, где классическая персидская культура переплелась с европейским влиянием посредством Российской империи и Советского Союза, туда, где есть ресурсы.

Проще говоря, стоит взглянуть на Азербайджан. И не только потому, что это – самая крупная страна Закавказского региона или потому, что там есть нефть, которую традиционно считают едва ли не движущей силой всех капиталов. А потому, что о мультикультурализме как государственной политике там говорят на самом высоком уровне. Стоит начать хотя бы со слов президента Ильхама Алиева: «Сегодня мультикультурализм в Азербайджане – политика государства и в то же время образ жизни». Это означает, что речь идет не только о финансовой поддержке, а и о праве на представительство во всех сферах жизни – экономической, политической, религиозной или духовной, социальной.

Самой очевидной из всего этого списка кажется социальная сфера, которая отвечает за взаимоотношения имеющихся в обществе социальных групп и национальных общностей по поводу социальных условий их жизни и деятельности. Эту сферу регулирует Конституция Азербайджанской Республики. Особенно важной в контексте мультикультурализма является 44-я статья о праве на национальную

принадлежность, согласно которой каждый вправе сохранять свою национальную принадлежность и никто не может быть принужден к изменению своей национальной принадлежности.

Политическая сфера касается права на участие в политической жизни общества и государства, а также права на участие в управлении государством. Она тоже регламентируется Конституцией, конкретно статьями 54-56, в которых речь идет не о национальной идентификации члена общества, а его гражданстве.

На стыке двух этих сфер находится лингвистический вопрос, который во многих государствах, например, в Украине, стоит ребром. Язык – это национальный маркер, показывающий, к кому относит себя конкретный представитель общества. Язык помогает взаимодействовать с группой, которую человек идентифицирует как «свои», и отделиться от «чужих». Это социальный аспект. При этом же именно язык позволяет реализовать свое избирательное право, например, принимать участие в голосованиях на референдумах, что, без сомнений, является политическим актом.

Согласно статье 21 Конституции, государственным языком Азербайджанской Республики является азербайджанский язык. Азербайджанская Республика обеспечивает развитие азербайджанского языка. Но при этом же Азербайджанская Республика обеспечивает свободное использование и развитие других языков, на которых говорит население. В соответствии со статьей 45 о праве пользования родным языком, каждый имеет право пользования родным языком. Каждый имеет право получить воспитание и образование, творить на любом языке по своему желанию, никто не может быть лишен права пользования родным языком.

Таким образом, язык фактически выражает этническую идентичность.

Согласно переписи населения за 2009-й год, 91,6% всего населения идентифицируют себя как азербайджанцы, крупными этносами являются лезгины, армяне, русские и талыши, которые суммарно дают еще 6%.

Несмотря на то, что русских не больше 150 000 человек, они отыгрывают свою роль и во внешнеполитической ориентации Азербайджана. «Русские в ближнем зарубежье» – это серьезный фактор, который еще долго будет оказывать влияние на политическую ситуацию в границах бывшего СССР.

В настоящее время численность армян, достаточно крупной этнической группы, достигает 130 тыс. человек и все они живут в Нагорном Карабахе.

Ингилойцы, горные евреи и удины – еще одна группа этнических меньшинств. Они проживают компактно, малочисленны и ярко выделяются на фоне остальных этносов вероисповеданием.

Так, часть ингилойцев и удин – христиане, а горские евреи – иудеи. Современные ингилойцы компактно проживают в селах Загатальского района, говорят на одном из восточных диалектов грузинского языка.

По данным переписи 2009 г., численность удин в Азербайджане составляет 3800 человек. В настоящее время единственным местом компактного проживания удин являются село Нидж. У удин есть собственный язык, принадлежащий к дагестанской группе языков, они исповедуют христианство православного и григорианского толка и являются потомками древнего албанского племени утиев.

Дагестанская языковая семья объединяет в себя лезгинов, являющихся самой крупной после самих азербайджанцев этнической группой, цахуров и аварцев.

Таты, талыши и курды образуют группу иранских этнических меньшинств, а представители шахдагской группы (хыналыгцы, будуги, крызы) относятся к кавказским народам.

Кроме того, есть украинская, турецкая и татарская диаспоры.

Как мы видим, этнических не азербайджанцев гораздо меньше, чем азербайджанцев, и, казалось бы, гораздо проще было бы не азербайджанцев инкорпорировать в состав азербайджанского этнического массива для того, чтобы сгладить неоднородность. Однако этого никто не делает. Напротив, в 1992 году президент Азербайджана издал указ «О защите прав и свобод, государственной поддержке развития языка и культуры национальных меньшинств, малочисленных народов и этнических групп, проживающих в Азербайджанской Республике», фактически декларирующий обязательность политики этнической и культурной толерантности. В связи с этим в школах изучаются языки и литература меньшинств соответственно компактному расселению каждой отдельной этнической группы. Это опять-таки соответствует закрепленному в Конституции праву на образование и использование родного языка (статьи 42 и 45). На языках национальных меньшинств и этнических групп издается художественная и научная литература и выпускаются телепрограммы. Функционируют различные культурные центры, такие как, Еврейский Культурный Центр, украинская организация «Украинская община в Азербайджане имени Т. Г. Шевченко», курдский культурный центр «Ронаи», талышская ассоциация «Авеста», удинский культурный центр «Ораин», культурный центр «Будуг» и другие.

Так правительство Азербайджана пытается сохранять стабильность и равные возможности для всех этнических групп республики в социальной и политической сфере.

Духовная сфера жизни общества определяется вероисповеданием. Согласно статье 18 Конституции, в Азербайджанской Республике религия

отделена от государства, все вероисповедания равны перед законом, и запрещаются распространение и пропаганда религий (религиозных течений), унижающих достоинство личности или противоречащих принципам человечности. Государственная система образования носит светский характер. Проще говоря, это означает, что представители всех религиозных течений имеют право на представительство, и это право реализуется Государственным комитетом по работе с религиозными образованиями. Задача Комитета заключается в регистрации всех религиозных новообразований и их проверке. Кроме того, именно на Комитете лежит обязанность проведения мероприятий по защите в стране толерантной среды и мультикультурных ценностей. Основной темой печатных изданий Комитета, научного журнала «Государство и религия» и газеты «Общество и религия», являются радикализм и последствия дискриминации на религиозной почве

В Азербайджане мирно сосуществуют мусульмане-сунниты и мусульмане-шииты, иудеи, православные и католики, евангелисты, адвентисты Седьмого Дня, баптисты и другие христиане.

Право на свободное вероисповедание тесно связано с правом на свободное отправление религиозных ритуалов. Это право базируется на гарантии государства, что места проведения религиозных ритуалов будут безопасными, а правовая защита будет распространяться на культовые или сакральные действия, такие как богослужения, процессии, ритуалы или молитвы. Кроме того, социальный договор предусматривает не только защиту, но и расширение, и в качестве подтверждения выполнения условий этого договора можно рассматривать строительство новых мечетей, храмов и синагог и восстановление уже существующих.

Исторический, как его назвал президент Азербайджана Ильхам Алиев, визит Папы Римского Франциска в Баку в октябре 2016 года столицу светского мусульманского государства является своего рода дипломатическим признанием результативности азербайджанской модели мультикультурализма хотя бы в религиозной сфере.

А теперь стоит вернуться назад, в начало данной работы, к тому месту, где постулируется, что европейская модель мультикультурализма провалилась. Ведь нельзя же сказать, что в той же благополучной Германии в Основном законе написано, что нужно ущемлять представителей ислама или арабов, или турков, или выходцев из Восточной Европы. И нельзя утверждать, что в законодательство в Азербайджане более продвинутое, чем в странах Западной Европы или Америке.

И все же почему-то в Азербайджане модель рабочая. Почему?

Возможно, дело в традиции толерантности и принятия, обусловленной особенностями исторического развития и закреплённой в

памятниках литературы. Еще у Низами центральным образом творчества стала любовь как алтарь небесный. В классическом тюркском эпосе «Книга моего деда Коркута» есть «Сказание о Кантуралы, сыне Канлы Коджи», и в ней присущие мультикультурализму ценности отражены на самом близком для любого человека примере. Кантуралы, главный герой, выбирает в жены дочь трапезундского тагавора, «гяура», Сельджан хатун. Это в действительности манифест: если для средневековых огузских беков религиозная и национальная принадлежность не имели решающего значения, почему они должны иметь значение для сегодняшних азербайджанцев?

Может быть, азербайджанская модель мультикультурализма функционирует потому, что в ее основу заложена концепция «интеграция без ассимиляции». То есть в Азербайджане гражданское общество сформировано из различных этнических, культурных и конфессиональных групп, которые находятся в постоянном взаимодействии друг с другом и с государственными структурами, обязанными создавать благоприятные условия для мирного взаимодействия этих групп. В такой сбалансированной системе мультикультурализм выступает в роли метода контроля межкультурной кооперации.

Возможно, дело в том, что азербайджанская модель мультикультурализма постулирует тезис: мультикультурное общество - это общество без «правлящей культуры». То есть общество, которое позволяет каждому конкретному человеку определять, какую именно культуру он будет идентифицировать как «свою», какой образ жизни и ориентация в мире для него комфортна. Нет активного навязывания и категоричного утверждения, что культура большинства единственно правильная и единственно истинная.

Итак, азербайджанская модель мультикультурализма это в первую очередь политический инструмент, способный не только стимулировать диалог между религиями и культурами, но и предотвратить развитие конфликтов, порожденных расизмом и ксенофобией.

Эта модель может применяться не только в Азербайджане, но и в других странах сейчас и в идеальном футуристическом глобалистском обществе потому, что в ее основе лежат общечеловеческие ценности толерантность, принятие, этническое многообразие, гуманизм, милосердие и межкультурное общение.

Азербайджанские евреи, как пример азербайджанского мультикультурализма

Евреи Азербайджана, живущие среди 20 национальных меньшин, сохранили свою уникальную культуру, религию, язык, менталитет и сознание. Евреи поселились на южном Кавказе, в частности, на территории нынешнего Азербайджана и южного Дагестана в эпоху раннего Средневековья. В этот период через Кавказ проходил Великий шелковый путь, по которому еврейские купцы возили караваны из Китая. Данный факт подтверждается археологическими артефактами при раскопках древнего Шабрана, находившегося на прикаспийском торгово-транзитном пути. Сотрудник НАН Азербайджана, доктор исторических наук Р. Б. Геюшев обнаружил развалины синагоги, что датируется 6 веком. Албанский историк VII века Моисей Калкатунский писал о существовании в столице Албании – городе Берде общины христиан, иудеев и язычников. Еврейский путешественник Биньямин из Туделы сообщал, что в XIII веке в Азербайджане насчитывалось 1000 синагог. В Азербайджане до сих пор живут 3 субэтнические группы евреев: горские, ашкенази иэбраэли.

Горские евреи – это первые евреи Азербайджана, предки которых появились на азербайджанской земле в 6 веке н. э. Это были иудеи из Месопотамии, которые за попытку отделиться от Сасанидской империи (224–651 гг.) были депортированы на территорию нынешнего Азербайджана. Общины горских евреев появились во многих городах и селах: в Тебризе, Урмийе, Хойе, Дербенте, Баку, Губе и многих других селениях. Горские евреи (джуур) являлись частью иранских евреев. В Израиле горские евреи известны как йеудей Кавказ или кавказим, а в Азербайджане – даг яхудимерим. Говорят на татском языке (джуури), в основе которого лежит фарси с многочисленными арамейскими и древнееврейскими заимствованиями. В этом языке выделяют несколько диалектов, наиболее распространенным из которых является губинский диалект. Важную роль в жизни горских евреев Кавказа сыграли правители Губинского ханства (1747–1806 гг.), которые пригласили переселиться в свои владения всех евреев Кавказа и всячески покровительствовали им. Так, напротив столицы ханства – Губы появилось предместье Еврейское (с 1926 года – Красная Слобода).

Таким образом, азербайджанский мультикультурализм на государственном уровне в Азербайджане начали развивать еще с XVIII века. Такое отношение со стороны ханов может быть связано с концепцией ислама о мирном сожительстве людей разных конфессий, а мусульманский правитель должен заботиться о всех своих подданных с целью благоприятного развития своего государства. Наиболее компактное поселение евреев в мире вне Израиля – Красная Слобода

расположилось на левом берегу реки Кудил-чай. Заселение этого поселка происходило в течении XVIII–XX веков. В городе образовалось 9 кварталов, названия которых говорят о месте откуда пришли те или иные группы евреев: Кулгат-1, Кулгат-2, Гусар-1, Гусар-2, Карчай, Гиляки, Агадмани, Чанкени, Мизрати.

Проявлением лояльности и уважения по отношению к евреям со стороны властей было то, что им разрешали заниматься виноделием и табаководством, что в исламе категорически запрещено. В Баку горские евреи переселились из иранской провинции Гилян, занимались в основном разъездной торговлей по селам.

В начале XX века они построили в Баку 2 синагоги: в поселке Сабуини и в Торговом переулке. В то же время были открыты 2 сефардские гимназии, где учились горские и грузинские евреи. В 1908 году в Губе открыли первую русско-еврейскую школу. Действовала также йешива. Для девочек действовали частные женские гимназии и училища. Несмотря на развитие промышленности в Баку, подавляющее число горцев осталось в Губе и продолжало торговать коврами. Стоит заметить, что из евреев в местный совет выбирали по 2-3 человека. Помимо Красной Слободы, не менее крупным центром расселения евреев был Варташен (ныне Огуз).

Еврейские селения прославили Азербайджан производством дорогих тканей и станков для размотки шёлковых нитей. Особенно известным было селение Мюдли, которое изготавливало одну из самых лучших шелковую ткань на Кавказе. На сегодняшний день Красная Слобода – один из наиболее развивающихся еврейских центров мира. В 2010 году в городе была торжественно открыта синагога Гиляки. Также в том городе есть активно функционирующие еврейские школы, йешивы. В целом, это современный благоустроенный город, который в Азербайджане называют Гюфля Иерушалаем (Новый Иерусалим).

Говоря об исторических взаимоотношениях горских евреев и азербайджанцев, руководство общины горских евреев Губы подчеркнуло, что: «между евреями и азербайджанцами никогда не было столкновений на национальной почве». Сейчас в Губе проживает свыше 4500 человек, и сегодня между азербайджанцами и евреями по-прежнему сохраняются теплые отношения. Ашкенази – еврейское население Европы и Америки и около половины населения Израиля. Основным разговорным языком ашкенази на протяжении более чем 1000 лет является идиш, в основе которого лежит немецкий язык.

Сейчас большинство говорит на языке страны проживания. На азербайджанской земле ашкенази появились в 1810 году, с началом развития нефтедобывающей промышленности. Община же сформировалась в 1832 году. Первых поселенцев, поселившихся в Баку, было всего 390 человек. По всеобщей переписи населения Российской

империи за 1891 года в Баку проживало уже 2340 ашкенази, а в 1913 году – 10 тыс. или 4,5% жителей города. Среди 283 зарегистрированных юристов и адвокатов 75 человек были ашкенази, а из 185 практикующих врачей – 69.

В отличие от горских евреев ашкенази устремились в Бакинский промышленный район, где развивалась нефтяная промышленность. Ашкенази открывали общеобразовательные школы, гимназии, библиотеки, йешивы, музыкальные школы. Также начали функционировать благотворительные организации, которые содержали собственные образовательные учреждения, снабжали детей из малоимущих семей одеждой, учебными пособиями. В таких условиях уровень грамотности среди еврейского населения Баку составлял 83%.

Показателем толерантности азербайджанцев-мусульман по отношению к евреям было то, что на фоне антисемитских настроений в Российской империи, еврейскими погромами, черносотенным движением и т.п., в Баку в 1910 была открыта Центральная хоральная синагога, активно издавались еврейские газеты и журналы, действовала политическая партия «Поалей Цион» (Рабочие Сиона) 1905–1906 годы, которая объединяла ремесленников, кустарей, рабочих, часть интеллигенции разных национальностей. После провозглашения 28 мая 1918 года независимости Азербайджанской Демократической Республики (АДР) впервые в истории Востока Декларация о независимости предоставляла равные права всем народам страны. В правительстве и парламенте АДР были представлены 2 члена еврейской общины. В суде евреям позволялось произносить клятву на иврите. В то время возобновилось издание на родном языке газеты «Кавказский еврейский вестник», «Палестина», «Молодежь Сиона».

Во времена антирелигиозных и антинациональных кампаний в СССР культурная жизнь евреев Азербайджана продолжалась: в 1921 году в Баку были открыты еврейские клубы «Бацацель» и клуб им. Борохова. Также работали клуб горских евреев им. Ильяева и ашкенази им. Леккарта. До 1930-х годов существовали школы с преподаванием на джуури и идиш. В 1959 году по Всесоюзной переписи населения в АзССР проживало 29716 ашкенази, в 1969 – 42000. На кануне распада СССР в АзССР насчитывалось 31 тыс. ашкенази.

С провозглашением в 1991 году независимости Азербайджанской Республики всем гражданам, независимо от расы, языка и вероисповедания были предоставлены равные права. Тогда же создавались еврейские молодежные клубы, женские и ветеранские организации, музыкальные и танцевальные ансамбли. В Бакинском государственном университете, на факультете востоковедения открылось отделение иврита. В 2002 году еврейская благотворительная организация «Хабад Ор Авнер» открыла общеобразовательную школу.

Также был создан «Тевье — молочник» Шолом-Алейхема. Это все говорит о близких и мирных взаимоотношениях с азербайджанцами и другими жителями республики. Эбрали или грузинские евреи (картли эбрали, исрали) – сам термин в Грузии используется с XII века, в Российской империи распространился в 19 веке, после присоединения Кар тли-Кахетии к России.

Считается, что первые евреи на территории Грузии появились после падения Первого Храма в 586 году до н. э. Вторая волна евреев пришлась на период после падения Второго Храма в 71 году н. э. Местами компактного проживания стали Гори, Батуми, Тбилиси, Гагра, Кутаиси, Кулами. Поселенцы относительно быстро усвоили грузинский язык и стали использовать его в разговорной речи; языком богослужения оставался древнееврейский, который должны были знать все мужчины. Эбраэли приняли грузинский алфавит, при этом подстроили его под свою систему письма, т. е. без гласных, хотя пишут слева на право. В Азербайджан эбраэли стали переселяться на рубеже XVIII-XIX веков, в основном в Баку. Переселившись, работали портными, сапожниками, винокурами, мыловарами, учителями. Были также мелкие торговцы и казенные подрядчики. Эбрали арендовали красильные, шёлкоткацкие и хлопкоочистительные фабрики.

В начале XX века некоторые эбраэли были пайщиками российско-кавказских торговых домов, бирж, банков. Кроме того активно занимались благотворительностью. Первый и единственный приют для бедных в Баку был построен меценатом Эликашвили. До 1920 года в Баку действовало «Общество для распространения просвещения между грузинскими евреями». Во время антирелигиозных гонений эбраэли с горцами и ашкенази собирались на квартирах дружественных азербайджанцев, где тайно обучали мальчиков основам иудаизма, праздновали Шаббат, молились. В 1946 году ашкенази и эбрали получили в Баку под синагогу полуподвальное помещение, которое в конце 50-х перестроили, а в 1972 году пристроили пекарню для выпечки мацы.

Отношения между еврейскими общинами и властями Азербайджана всегда были теплыми. И это не удивительно, ведь многие из евреев были крупными предпринимателями, банкирами, политическими деятелями Азербайджана (особенно после 1918 года). К тому же, иудейо мусульманская дружба не должна казаться кому-то странной, ведь в этих религиях столь много сходных позиций в вопросах мировоззрения, обрядах и даже традициях. Взять хотя бы пищевые запреты: еврейский Кошер (Кашрут) и мусульманский Халяль. Ни в одной религии мира больше нет столь точного и чёткого предписания относительно еды, как у иудеев и мусульман. Для этих религий характерна традиция постоянной духовной и телесной чистоты. Именно поэтому на азербайджанской

земле сложились такие взаимодополняющие отношения между этими конфессиями.

Безусловно, не последнюю роль сыграл темперамент самих азербайджанцев: в условиях постоянной полиэтничности у них не могла возникнуть черта характера национального превосходства над другими. Не последней причиной была также успешная интеграция евреев на новой родине. Если говорить об отношениях с властями Азербайджана, то они полноценно начали развиваться еще во время Первой мировой войны, а их истоки появились в конце XIX начале XX века, когда возникали политические партии и общественные организации, ставившие своей целью независимость Азербайджана. Активными участниками этих организаций были евреи. Как уже говорилось, в 1905–1906 годах в Баку действовала партия «Поалей Цион», основу которой составляли те, кто бежал в Азербайджан после Кишиневского (1903 г.), Одесского (1905 г.), Белостокского (1906 г.) и других погромов, волной прокатившихся по Российской империи и почти не затронувшие Азербайджан. Своей целью партия ставила переселение евреев в Ханаан, проповедовала идею еврейского государства Эрэц-Израэль.

В конце 1905 года в Баку была организована группа сионистов-социалистов, одним из руководителей которой был Арон Лимон. Сионисты-социалисты вступали в дискуссии с социал-демократами и убеждали последних, что решение еврейского вопроса возможно только в рамках социал-демократической программы, путем избавления от всякого социального неравенства. Несмотря на свою бурную деятельность, сионисты не имели сильной базы в Азербайджане из-за сильной интеграции евреев в азербайджанское общество, и почти прекратили свою деятельность после 1907 года. После Февральской революции были отменены многие законы, ущемлявшие права евреев. Все граждане страны получили равные права.

Постепенно в стране складывалось двоевластие, началось размежевание по политическим и религиозным мотивам. В апреле 1917 года в Баку съезд мусульман Кавказа поставил целью создание мусульманского государства. Одновременно с этим сионистские группы в Баку также пытались создать единые организации с привлечением горцев, ашкенази, эбраэли. Возникли культурные объединения.

После кратковременного пребывания большевиков в Азербайджане (31 октября 1917 – 31 июля 1918 гг.) и распада Закавказской Федерации в Тифлисе 28 мая 1918 года была провозглашена Азербайджанская Демократическая Республика (АДР). Азербайджан пошел путем демократического развития, построения светского многонационального государства. Правительство АДР включило в свой состав представителей еврейской общины. Так, министром здравоохранения стал известный детский врач, выпускник Киевского университета Святого Владимира

Есей Гиндес. Также в парламент вошли представители различных партий, в числе которых сионистский активист А. Бумман. Фракция Еврейский национальный совет, имевшая поддержку правительства АДР, имела широкомасштабные планы по развитию культуры в АДР, но их деятельность, как и всех организаций национальных меньшин была прекращена со вступлением в Баку 28 апреля 1920 года части XI Красной армии.

В советском Азербайджане на первых порах существовала коммунистическая партия «Поалей Цион», на которую ориентировались новоиспеченные большевики. Действовал коммунистический Бунд и знаменитая Евсекция РКП(б). В начале 1920-х годов основная масса евреев концентрировалась в АССР, то обусловлено переселением разных групп евреев после белогвардейских погромов в Украине и Белоруссии. Их численность достигла 13700 человек.

В начале 1920 – 1930-х годах наблюдается культурно-политическая активность евреев: действовал клуб горских евреев им. Иляева и туземноеврейский театр, клуб «Бецацель» им. Борохова. Следует отметить, что Евсекция РКП(б), несмотря на многообразие еврейских языков и на возрожденный иврит, признавала официальным языком всех евреев только идиш. Уже в 1930-е годы, при сталинской национальной политике, закрывались еврейские школы и синагоги: в 1932 году в Центральной хоральной синагоге разместился еврейский театр, в 1934 году была закрыта синагога ширванских евреев, в 1939 году – синагога евреев — лахлуха.

Возрождение религиозной жизни пришлось на послевоенный период. В 1946 году евреям выделили помещение под синагогу, затем позволили открыть еще несколько полуподвальных синагог. Евреи внесли свой вклад в развитие культуры и искусства Азербайджана: музыканты Ю. Шефферлинг, И. Розин, У. Гольдштейн; скрипач С. Британицкий; композитор Э. Гендлер, многие другие.

Экономическое взаимоотношение зарождалось по мере экономического развития самих евреев. Особенно это стало явным после подъема нефтяной промышленности, в которую евреи делали значительные вклады. Например, первый магистральный нефтепровод Баку-Батуми построили Ротшильды. В состав влиятельного Каспийско-Черноморского нефтепромышленного общества входили такие известные личности, как Л. Бардский, А. А. Гуфманн, Д. Л. Ландау, Н. В. Френкель. Не менее влиятельным было ротшильдское общество «Мазут». Помимо этого в их орбите пребывало еще порядка 20-30 фирм.

Во время революции и создания АДР евреи предоставляли финансовую помощь азербайджанскому правительству, способствовали международному авторитету нового государства. После крушения государства и установления советской власти все крупные и мелкие

предприниматели вынуждены были выехать за границу. В советский период выделялись деньги на развитие советской культуры и пропаганды атеизма среди национальных меньшин АССР в ущерб развития самобытности этих этносов. Возрождение экономического взаимодействия приходилось на период независимости Азербайджанской Республики. Были налажены Азербайджано-Израильские связи, в страну постепенно возвращались еврейские компании, фирмы, а с ними и капитал, который вкладывался в развитие экономики Азербайджана. В свою очередь, государство осуществляло поддержку еврейских общин.

Значительный вклад в развитие межкультурных отношений в Азербайджане внес «Фонд Гейдара Алиева». С фондом тесно сотрудничают еврейские общины Азербайджана а также общины других стран. В Баку открыт «Еврейский музей» и «Центр толерантности», который всегда открыт для реализации всех проектов Фонда. Высокоуважаемый глава российской еврейской общины Александр Борода отметил, что: «Еврейская община исторически проживала в Азербайджане. Азербайджанцы всегда относились к евреям дружелюбно и по-братски. Мы никогда не ощущали в стране антисемитизма. Азербайджанские евреи считают Азербайджан своей родиной. В этом смысле Азербайджан является примером для многих стран мира».

Стоит отметить, что ежегодно, согласно традиции, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев обращается к еврейской общине и поздравляет народ с праздником Рош-а-шана. Это наглядный пример того, как государство выстраивает отношения со своими гражданами, не взирая на их национальную принадлежность, религию, язык. В своем поздравительном послании Президент Ильхам Алиев подчеркнул: «Поселившаяся в Азербайджане еврейская община имеет свое особое место в обществе. Знаменательно, что наши граждане еврейского происхождения участвуют во всех сферах жизни страны, демонстрируют активную гражданскую позицию в работе доведения до мировой общественности правды об Азербайджане, еще больше укрепляя его независимость».

Отношения между Государством Израиль и Азербайджаном начались с 25 октября 1991 года, когда Израиль одним из первых признал независимость Азербайджана. Эти отношения имеют в первую очередь стратегический характер в области безопасности между Азербайджаном и Израилем. Кроме того развиваются и экономические отношения, особенно торговля природными ресурсами. Недавно был запущен в эксплуатацию нефтепровод Баку-Тбилис-Джейхан, по которому 20% прибыли Израиля поступило с Азербайджана. В связи со стратегическим партнерством Азербайджан приобретает у Израиля оружие на миллиарды долларов. Несколько ведущих израильских компаний по безопасности разрабатывают оборонительные проекты, как

в Азербайджане, так и за его пределами. Асим Моллазаде, депутат парламента Азербайджана, председатель партии Демократических реформ Азербайджана, в своем интервью «Jerusalem Post» сообщил: «В нашем регионе много проблем. Израиль и Азербайджан ведут борьбу против международного терроризма, совместно работая для обеспечения безопасности, мира и процветания в регионе». Между странами происходит сотрудничество в вопросах современных технологий и обмена информацией.

В то же время Азербайджан является одной из немногих мусульманских стран с открытой политикой в отношении демократических ценностей, равенства для женщин и религиозной терпимостью. В программе азербайджанского мультикультурализма лежит вера в то, что евреи, мусульмане и христиане могут жить бок о бок в мире и согласии. Эта концепция является уникальным явлением среди мусульманских стран. Рафаэль Харказ, посол Израиля в Азербайджане с 2012 года говорит, что Азербайджан является страной с «абсолютной толерантностью». Показателем дружбы между евреями и мусульманами является то, что они отмечают праздники друг друга и делятся опытом других культур. Наконец хотелось бы подчеркнуть, что и у Азербайджана и у Израиля существуют программы по развитию межэтнических отношений внутри государства, разрабатываются свои мультикультурные программы, развиваются культуры национальных меньшинств. На этом фоне отношения между Израилем и Азербайджаном выглядят более чем привлекательно, ведь эти страны такие разные и такие похожие между собой.

Феномен взаимодополняющего сожительства мусульманского большинства и иудейского меньшинства. Заранее нужно сказать, что корень взаимоотношений лежит в религиях, исповедуемых евреями, мусульманами и христианами, а также в особенностях кавказского региона. Ислам, как и христианство, имеют свои истоки в иудаизме: все три религии являются Авраимическими, все они ведут к единому Богу. Несмотря на некоторые дифференциации, основной стержень этих религий остался один, и он по-прежнему объединяет представителей данных конфессий. В связи с этим даже сама идея возникновения каких либо конфликтов между ними является абсурдной, антиприродной.

Другое дело, что не в каждом государстве есть условия, что позволяют открыть этот стержень и предотвратить конфликты между христианами, иудеями и мусульманами. В этом отношении Азербайджан является страной уникальной, в которой не только проживают представители разных конфессий, но они удивительным образом дополняют друг друга, создавая мультикультурализм. Каждая из религий стала господствующей на той или иной территории; иудаизм, после падения Второго Храма в 71 году до н.э. стал религией мирового

масштаба, но объединял один большой народ. С течением времени между «братьями» начали возникать ссоры и во многих государствах господствующие религии начали подавлять религии меньшинства. Через эту «мельницу» прошло много государств, но евреям не повезло больше всех – они даже не имели собственного государства и вынуждены были странствовать в поисках лучшей жизни. Они нашли ее на территории Кавказа. Этот регион всегда отличался религиозной и этнической терпимостью в силу своей полиэтничности.

На Кавказе никогда не было основной национальности. Часто народы, принадлежавшие к разным языковым семьям, если не сказать расам, христиане, зороастрийцы, язычники жили в пределах одной области или деревни. В этой обстановке прибывшие евреи не были чем-то экзотическим. Для евреев особенно благоприятным был здешний климат: прикаспийский регион Азербайджана был всегда весьма теплым и напоминал евреям их историческую родину. Освоившись, евреи начали строить синагоги в образованных ими компактных поселениях. Интересно, что некоторые местные жители приняли иудаизм, который в V–IX веках имел особую популярность на Кавказе и близлежащих территориях. Так, в VIII веке хазары, создавшие сильную степную империю, приняли иудаизм в качестве государственной религии. Проходило время и евреи стали считать здешние земли родными. Все жители взаимодополняли друг друга: кто-то занимался торговлей, другие земледелием, скотоводством и виноделием.

Именно в такие условия на земли Кавказа на рубеже VIII–IX веков постепенно проникает ислам. Сразу следует сказать, что на территорию современного Азербайджана он попал с Персии, то есть это был ислам шиитского толка, который среди всех течений ислама отличался наибольшей толерантностью, ему было не чуждо прекрасное (до сих пор в шиизме сохраняется традиция скульптуры, в то время, как другие разновидности ислама это запрещают). Вполне природно, что слившись с местными мультикультурными традициями и без того толерантный шиизм стал залогом успешного развития региона на основе демократии и взаимопонимания.

С развитием торговых путей и покровительствующего отношения ханов в Азербайджан стекались значительные группы евреев из соседних стран. В конце концов, к началу XX века, когда Европу и значительную часть России лихорадило антисемитскими настроениями, в Азербайджане оставалось все относительно стабильно по национальному вопросу. За весь период конца XIX начала XX веков и по сей день в Азербайджане не наблюдалось ни одного антисемитского выступления. Если возвращаться к феномену иудейско-мусульманских отношений в Азербайджане, то особо невероятным это стало выглядеть после массового возвращения евреев на историческую родину, где в тот

момент проживали арабы-мусульмане. Казалось, здесь должна была сыграть исламская солидарность и вслед за арабо-израильским конфликтом должны были начаться гонения на евреев внутри Азербайджана. И здесь стоит отдать должное Азербайджану, который не только не вступил в антиизраильскую коалицию, но и прямо осудил агрессию против Израиля. Очевидно причиной тому было нахождение АзССР в составе СССР а после обретения независимости Азербайджанская Республика продолжила естественный для нее демократический путь развития. Хотя, безусловно, сыграл естественный народный фактор: азербайджанцы никогда не считали евреев чужими.

С прагматической точки зрения азербайджанское правительство заинтересовано в сохранении толерантных межэтнических отношений. Ведь если правительство будет действовать в интересах одной из этнических групп, игнорируя интересы других, то это может вызвать недовольство остальных этносов. А это может вылиться в сепаратистские движения, массовые волнения. Но считаю, все же главной причиной теплых межэтнических отношений между азербайджанскими народами является исторический фактор, ведь каждый из живущих на азербайджанской земле народов стал неотъемлемой частью азербайджанской культуры. Это как «пазл», и если вынуть из него один элемент – все рухнет. По этому, Азербайджан всегда будет оставаться наилучшим примером мультикультурализма.

Список использованных источников и литературы

1. <https://ona.az/ru/politika/azerbajdzhancy-vsegda-otnosilis-kevreyam-druzhelyubno-i-po-bratski-aleksandr-boroda-4998> ;
2. Еврейская энциклопедия Брокгауза Ефрона: В 16 т. – Санкт-Петербург, 1908-1913.
3. Краткая еврейская энциклопедия на русском языке: В 11 т. – Иерусалим, 1976-2005.
4. Анисимов И. Ш. Кавказские еврей-горцы. – Москва, 1888 / Переиздание к научной сессии РАН, посвященной 140-летию И. Анисимова / Под общей редакцией С. Вайнштейна. – Москва, 2002.
5. Давид Ицхак. История евреев Кавказа: В 2 т. – Тель-Авив, 1989.
6. Полонский Л. Банкирский дом братьев Ротшильд в Баку. – Баку, 1998.
7. Крихели А. Музей евреев Грузии в Тбилиси // «Советская этнография». – 1936 – № 4-5.
8. Fishel W. J. Azerbaijan in Jewish History. – New York, 1953.
9. <https://lechaim.ru/ARHIV/164/VZR/04.htm>.

Мультикультурализм и фешн-индустрия в Азербайджане

Мода всегда занимала особую нишу в социально-экономической жизни любой страны мира как своеобразный национально-культурный код. Азербайджан сегодня представляет собой уникальную модель благоприятной среды для развития и внедрения в народные массы самых разных национальных элементов одежды. Каждый год подряд Баку Fashion Week поражает иностранного зрителя аутентичной пестротой и в то же время благородной сдержанностью моделей одежды. Каждый показ демонстрирует слияние самых разных культур и народностей, что знаменательно подтверждает мультикультурный характер азербайджанской политики, а популярность модельеров подчеркивает феномен открытости и любознательности современного общества Азербайджана.

Сегодня на территории Азербайджана проживают такие народности как армяне, грузины-ингилойцы, русские, украинцы, лезгины, удины, аварцы, талыши, курды, таты, цыгане, евреи, ираноязычные и дагестаноязычные народы, а также шахдагские народы. На данный момент в научном мире не представлена ни одна работа, что подтверждала бы тот факт, что современная мода Азербайджана является квинтэссенцией национальных костюмов и их элементов вышеперечисленных народов. В своей работе я наглядно продемонстрирую мультикультурализм в фешн-индустрии Азербайджанской Республики.

Начать мне бы хотелось с дизайнера, что завоевала любовь не только бакинцев, но и успешно демонстрирует свои линейки в Европе – Александры Саламахиной. Александра Саламахина родилась в 1981 году в городе Лейпциг. В 2001 году окончила биологический факультет Бакинского государственного университета по специальности «биохимия». В 2011 году получила магистерскую степень в сфере управления охраной окружающей среды в Университете Дерби. Работает в сфере производства, координирует отдел экологии на крупном цементном заводе. Будучи знакомой с графическим дизайном, параллельно изучала дизайн текстиля, принципы маркетинга. В 2012 году приступила к предпринимательской деятельности, создав первую линию шелковых аксессуаров [1]. Александра – представительница русской диаспоры, которая активно использует национальные орнаменты в своих изделиях. Так, на последнем фото отчетливо заметен фасон лезгинского платья – полуши. Отличительным элементом именно лезгинского женского костюма является зауженный крой рукава до локтя, а ниже — широкий (40-45 см). Подобные платья встречаются и у дагестанских женщин, но форма рукава, всё же, кардинально отличается [2]. Как

заявляет сам дизайнер: «Сегодня концепция бренда «SALAMAKHINA» – создание ярких, запоминающихся вещей с национальным колоритом, но в современном видении. Моя цель - превратить традиционное в тренд, передать цвета и настроение, сохранив историю» [3]. Александра показывает всю многогранность азербайджанской культуры через призму собственного видения и удачно внедряет свои работы в актуальный рынок. «Я пришла на одно мероприятие, и я видела женщин в своих работах. При чем я знаю, что это не мои клиенты... Значит надо работать в этом направлении» [4]. На мой взгляд, успех Александры является четким отображением максимально комфортных реалий для развития мультикультурной модной индустрии в Азербайджане.

Особый интерес представляет и модельер Эльнара де Бирбуэт. Эльнара создала свой личный бренд «DÄBZ» в 2016 году [5], вдохновляясь аутентичными кавказскими орнаментами, ритуалами и яркими цветами долин Кавказских гор в Восточной Европе. Каждое новое творение Эльнары проникнуто традициями кавказских культур. В каждом произведении ручной работы бренд сочетает современные модные тенденции с винтажной архаикой. Явно прослеживаются мотивы традиционных украшений табасаранок, а также других дагестаноязычных народов. Довольно часто автор изделий использует подвески в своих работах. Серьги с подвесками (салланчыкъ гьалкъа), имеющие от четырех до шести тонких подвесок в виде мелких колечек, широко распространялись в той или иной мере по всей территории Дагестана, но более всего у даргинцев, горских евреев, дербентских азербайджанцев, кумыков а также у некоторых аварских народов. Эти украшения делались из золота или серебра, зачастую покрывались богатым орнаментом и украшались драгоценными камнями [6]. Использование настолько уникальных мотивов делает автора не просто виртуозным дизайнером, а и реставратором культурной составляющей жизни меньшинств.

В контексте нашей темы нельзя не вспомнить о работах руководителя Центра азербайджанской национальной моды, доктора философии по искусствоведению Гюльнары Халиловой. Гюльнара в рамках Недели культуры «Долгие вечера межкультурных связей», организованного Международной организацией культурного разнообразия в Вене в 2019 году, представила коллекцию, отражающую национальные традиции в одежде регионов Карабаха, Гянджи, Газаха и Баку [7]. Все наряды привлекают покупательниц удивительным сочетанием этнических витиеватых орнаментов и практичной лаконичностью современных фасонов. Интересно, что последнее фото отображает традиционный элемент костюма народов южного Дагестана – штаны-юбку. Они были элементом повседневной одежды дербентских азербайджанок, табасаранок, горских евреек. Такие штаны носили кумычки, а также лезгинки из богатых семей, особенно жительницы

граничащей с Азербайджаном территории, предгорные даргинки (Джабахни, Чумли, Гулли), лачки (Кумух, Унчукатль). Штаны этого покрова стали исчезать в начале XX в. Этот процесс был ускорен особенно в годы военной разрухи, очевидно, в связи с мануфактурным кризисом. Окончательно исчезли они в 1940-х гг. [8]. Стоит отметить, что Гюльнара Халилова – настоящий специалист в области традиционных национальных костюмов, отчего её полиэтническая коллекция приобрела особый аутентичный шарм и изысканность, что лишний раз подчеркнуло заинтересованность Азербайджана в исследовании и развитии мультикультурализма в моде. По мимо того, Гюльнара активно выступает за учреждение в Азербайджане Дня национального костюма. Впервые это предложение поступило от неё в 2006 году. «Азербайджанский национальный костюм – это неотъемлемая часть культурного наследия нашего древнего народа. Он является предметом нашей гордости, отражает в себе культуру, связан с историей страны, ярко отражает специфику народа и жителей разных городов и регионов Азербайджана. При этом следует учитывать, что мы живем в 21-ом веке, и большее внимание следует уделять стилизации национального костюма, чтобы его можно было надевать не только по праздникам, но и в повседневной жизни» [9].

Важным событием фешн-индустрии Азербайджана было открытие в 1996 году первого модного дома страны - «Интертурана», основательницей которого стала Лейла Ахмедова [10]. В 2002 году она заняла первое место на выставке молодых дизайнеров в Грузии [11]. В 2015 году Лейла презентовала собственную коллекцию «Азербайджан», которую она создавала на протяжении 10 лет. В ней мы можем проследить как виртуозно переплетаются самые разные этнические орнаменты в единую концепцию автора. Модельер активно поддерживает внесение элементов национального костюма в повседневные туалеты модниц: «Например, если речь идет, скажем, о пальто, искусная вышивка будет прекрасно смотреться на воротнике, на манжетах рукавов, по низу пальто можно ее пустить, на плечах, на спинке» [12].

Важным на мой взгляд является показ Лины Алиевой на Baku Fashion Week, что проходила 23-27 мая 2017 года. Лина вместе с Земфирой Мусаевой основала бренд под названием «LIBAS Couture» для того, чтоб на примере показать, как архаика органично вкрапляется в современность. Именно в 2017 году она презентовала коллекцию, посвященную роману Льва Толстого «Анна Каренина», в которой Лина постаралась передать всю благородность и изящества русского убранства 19 века и великолепии национального колорита. Именно её коллекция вызвала особый положительный резонанс на Неделе моды, что говорит лишь о том, что публика давно готова к популяризации моды разных народов в Азербайджане.

Одним из самых популярных брендов среди молодежи Баку является «МЕЕАМЕЕ» Медины Заловой. За 2018 год она выпустила 7 коллекций и дважды приняла участие в Azerbaijan Fashion Week [13]. Ее работы отличаются своей оригинальностью в сочетании с национальными орнаментами. Так одна из её этнических коллекций была навеяна Востоком и национальным колоритом Азербайджана. У бренда нет определенного стиля, так как дизайнер создает коллекцию по своему настроению, но все линейки насквозь пропитаны концептуализмом и лаконичностью, что и есть настоящий тренд современности.

Также особый интерес вызывает коллекция «весна-лето» Гюльшан Мехтиевой, которую она показала в рамках Baku Fashion Week в 2016 году [14]. Гюльшан – основательница бренда «TOMSTIL», который появился на свет в 2015 году. В данной коллекции с использованием национальных мотивов воплощены элементы восточной и западной культуры. Особенно отметить нужно позолоту с синей и фиолетовой окраской, что придает необычную окраску коллекции дизайнера. Слияние культур в её творениях – настоящий уникальный феномен, что появился на свет благодаря неповторимой мультикультурной среде Азербайджана.

Также в контексте темы работы хотелось бы выделить азербайджанского дизайнера Егяну Садыгову и её коллекцию 2016-го года под названием «Хары бюльбюль». Интересно, что хары бюльбюль – это цветок, который растет только в Шуше в Карабахе у горы Учмых, что указывает на то, что дизайнер делает акцент на мультикультурной составляющей своей деятельности [15]. По фотографиям можно четко проследить витиеватость этнических узоров-орнаментов, присущие в традиционных костюмах женщин региона, слияние архаики и современности и поразительную патриотичность модельера. Проведя анализ фасона и орнаментов данного головного убора, можно сделать вывод, что автор вдохновился чепчиками, что были распространены в некоторых аулах цахурцев, рутульцев и аварцев, проживающих в Загатальском районе [16].

Следующим дизайнером, поднимающим тему мультикультурализма, является Зумруд Мирзалиева – глава модного дома «ZumrudMirzalieva». В 2014 году в Москве на II Евразийском конкурсе высокой моды национального костюма «ЭТНО-ЭРАТО» в номинации «Этнические мотивы» её коллекция заняла второе место среди дизайнеров, что презентовали национальные костюмы своих стран. Зумруд Мирзалиева считает, что одежда – это самый доступный элемент для донесения национальной культуры до любого человека. Образы Зумруд интересные по своей задумке. Используя свои авторские рисунки, элементы национального костюма, она отобразила историю и культуру Азербайджана на принтах, которые в виде букв были выведены на ткани

и затем расшиты на 10 платьях, а полная коллекция составляет название страны - «Азербайджан» [17].

О тяготении граждан Азербайджана к разнородным этническим элементам других народов говорит и стремительный рост популярности иностранных брендов, а также заинтересованность молодёжи в изучении истории национального костюма. Таким образом, генеральный директор Azerbaijan Fashion Week Ниджат Бавшалиев заявил: «Мы очень любим одежду казахстанских дизайнеров, покупаем у вас, в Баку заказы дают через Интернет. Хотим что-нибудь забрать с собой из Недели моды». И это правда, традиционные мотивы орнаментов разных этнических групп в одежде прослеживается как в повседневных туалетах азербайджанцев, так и в вечерних. Популярность есть неоспоримой.

Примером же заинтересованности молодого поколения в изучении данной тематики является растущий интерес среди молодых научных сотрудников к генезису национального костюма. Так, в 2017 году дизайнер Асселова Айсель Ильхам защитила свою магистерскую работу на тему «Разработка женских моделей с использованием национальных мотивов орнаментального искусства», в которой она рассмотрела этнические особенности национальной одежды азербайджанок. Она пишет: «Последние годы в мировой практике наблюдается тенденция обращения к национальным формам дизайна женской одежды. Этот процесс имеет свои причины...необходимость такого подхода диктуется новыми современными требованиями главного заказчика моделей – женщиной» [18]. Такие тезы молодых дизайнеров Азербайджана в который раз подчеркивают актуальность исследования национального костюма и его адаптации в современном гардеробе женщины.

Однако, стоит отметить, что за многовековую историю национального костюма многие элементы разных этнических групп слились в единый концепт. Таким образом, традиционное убранство Азербайджана – это синтез самых разных культур. Естественно, в каждом изделии современных дизайнеров чувствуются уникальные этнические оттенки разных народов, однако особенные черты костюмов размыты, в первую очередь из-за общей истории. На мой взгляд, гармоничное сочетание орнаментов, цветов и фактур – это отображение того, как успешно сосуществуют вместе такое большое количество разных народов в Азербайджане.

Подводя итог своей работы, я бы хотела сделать в который раз акцент на том, что модная индустрия Азербайджана развивается с огромными темпами. Вместе с развитием фэшн-индустрии развивается и политика мультикультурализма. Как мы смогли убедиться, политика государства активно поддерживается и дизайнерами страны. За последние 10 лет было реализовано множество смелых проектов для внедрения национального колорита в повседневность городского жителя.

Люди с радостью встречают новые коллекции местных дизайнеров и покупают у отечественных изготовителей вещи, что отображают историю и дух Азербайджана. Таким образом, можно сделать вывод, что мультикультурализм и национальная идентичность являются равнозначными и вполне объективными в нынешних условиях тенденциями, которые реализует правительство Азербайджана, что проявляется, в первую очередь, исходя из данной работы, в современной азербайджанской фэшн-индустрии путём актуализации этнических элементов одежды разных наций, их принятие и переосмысление в контексте современной мультикультурной политики страны.

Остается только пожелать дальнейшего развития и приобретения мирового признания благодаря популяризации полиэтнического национального кода всем молодым дизайнерам Азербайджана.

Список использованных источников и литературы

1. <https://www.clabhandicrafts.com/blog>.
2. Гаджиханова Р. Г. Дагестанский костюм. – Махачкала, 2010. – 232 с.
3. https://moscow-baku.ru/news/society/ruskiy_dizayner_iz_azerbaydzhana_aleksandra_s_alamakhina_predstavila_na_nedele_mody_v_parizhe_svoyu_.
4. https://www.youtube.com/watch?time_continue=115&v=P_URGoJrCro.
5. <https://www.dabz.fashion/about>.
6. Антология традиционной культуры народов Дагестана / МК РД, РДНТ. – Махачкала, 2014. – 300 с.
7. <https://www.trend.az/life/culture/3115951.html>.
8. Булатова Ангара Гамидовна. Одежда народов Дагестана: ист.-этногр. атлас / А. Г. Булатова, С. Ш. Гаджиева, Г. А. Сергеева; РАН, Ин-т истории, археологии и этнографии ДагНЦ, Ин-т этнологии и антропологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. – Пушино, 2001. – 205 с.
9. <https://lady.day.az/news/career/558467.html>.
10. <http://fabelmagazine.wixsite.com/fabel/fashion>.
11. <https://qafqazinfo.az/news/detail/o-meni-atamdan-xebersiz-leninqrada-qacirmisdi-leyla-ehmedova-138323>.
12. <https://news.day.az/culture/566365.html>.
13. <https://lady.day.az/news/guests/1077577.html>.
14. <https://www.trend.az/life/style/2462957.html>.
15. <http://www.kaspiy.az/news.php?id=40823#.XbXsp5MzbBI>.
16. Каракашлы, 1964. – С. 164-165.
17. <https://azertag.az/ru/xeber/818483>
18. Асселова Айсель Ильхам. Разработка современных женских моделей с использованием национальных мотивов орнаментального искусства; Азербайджанский Государственный Экономический Университет. – Баку, 2017.

Для заметок

Для заметок

Наукове видання
Упорядник
Олег Романович Купчик

Азербайджан крізь призму минулого й сьогодення

Відповідальність за достовірність матеріалів, фактів і висновків
несуть автори публікацій.
Всі права застережені.

Друкується в авторській редакції

Підписано до друку 22.04.2020 р.
Гарнітура Times New Roman
Замовлення № 1393

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 7,20
Ум. друк. арк. 7,71

Папір офсетний
Тираж 50 прим.

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя.
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, ¾
(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@ukr.net

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.